

Utjecaj književnosti na oblikovanje likova u odabranim proznim djelima hrvatskog realizma i moderne

Francetić, Ana-Marija

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:442535>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-09**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

**UTJECAJ KNJIŽEVNOSTI NA OBLIKOVANJE LIKOVA U ODABRANIM
PROZNIM DJELIMA HRVATSKOG REALIZMA I MODERNE**

Diplomski rad

Ana-Marija Francetić

Mentorica

Doc. dr. sc. Ivana Drenjančević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

**UTJECAJ KNJIŽEVNOSTI NA OBLIKOVANJE LIKOVA U ODABRANIM
PROZNIM DJELIMA HRVATSKOG REALIZMA I MODERNE**

Diplomski rad

Ana-Marija Francetić

Mentorica

Doc. dr. sc. Ivana Drenjančević

Zagreb, svibanj 2021.

PODACI O AUTORU

Ime i prezime: Ana-Marija Francetić

Datum i mjesto rođenja: 5. 7. 1995., Gospić

Studijske grupe i godina upisa: kroatistika i povijest umjetnosti, 2014.

Lokalni matični broj studenta:

PODACI O RADU

Naslov rada na hrvatskome jeziku: Utjecaj književnosti na oblikovanje likova u odabranim proznim djelima hrvatskog realizma i moderne

Naslov rada na engleskome jeziku:

Broj stranica:

Broj priloga:

Datum predaje rada:

Sastav povjerenstva koje je rad ocijenilo i pred kojim je rad obranjen:

- 1.
- 2.
- 3.

Datum obrane rada:

Broj ECTS bodova:

Ocjena:

Potpis članova povjerenstva:

IZJAVA O AUTORSTVU DIPLOMSKOGA RADA

Ovim potvrđujem da sam osobno napisala diplomski rad pod naslovom

**UTJECAJ KNJIŽEVNOSTI NA OBLIKOVANJE LIKOVA U ODABRANIM PROZNIM
DJELIMA HRVATSKOG REALIZMA I MODERNE**

i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, podaci ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima (mrežni izvori, udžbenici, knjige, znanstveni, stručni članci i sl.) u radu su jasno označeni kao takvi te su navedeni u popisu literature.

Ana-Marija Francetić

(ime i prezime studenta)

(potpis)

Zagreb, _____

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Hrvatska književnost 19. stoljeća.....	2
2.1. Nacionalna književnost.....	2
2.2. Utjecaj politike na književnost u drugoj polovici 19. stoljeća	3
2.3. Realizam	4
2.4. Moderna.....	5
3. Književni lik izvan teksta.....	6
4. Čitatelji filozofskih djela 19. stoljeća	8
4.1. Novi filozofi	8
4.2. Arthur Schopenhauer	9
4.2.1. <i>Janko Borislavić</i>	10
4.2.2. <i>Ivan Ivanović</i>	11
4.2.3. <i>Đuro Andrijašević</i>	13
4.3. Charles Darwin	13
4.3.1. <i>Pavao Šegota</i>	14
4.4. John Stuart Mill	15
4.5. Ernst Häckel	16
4.6. Karl Robert Eduard von Hartmann.....	19
5. Čitatelji europske književnosti 19. stoljeća	20
5.1. Ivan Sergejevič Turgenjev	20
5.1.1. <i>Đuro Andrijašević</i>	20
5.1.2. <i>Mira Kodolićeva</i>	22
5.1.3. <i>Turgenjev kao uzor</i>	24
5.2. Lav Nikolajevič Tolstoj	25
5.2.1. <i>Vera</i>	25
5.3. Hrvatska književnost	26
6. Čitateljica u 19. stoljeću.....	29
6.1. Ženski identitet i seksualnost.....	29
6.1.1. <i>Lucija Stipančić</i>	30
6.1.2. <i>Ana Ivanović</i>	31
6.2. Čitateljica.....	33
6.2.1. <i>Religiozna literatura</i>	34
6.2.2. <i>Čitateljice i intelekt</i>	35
6.2.3. <i>Romani kao žensko štivo</i>	40
6.2.4. <i>Beata</i>	40

6.2.5. <i>Udovica</i>	42
6.2.6. <i>Lucija Stipančić i romani</i>	43
7. <i>Studenti čitatelji</i>	45
8. <i>Zaključak</i>	49
SAŽETAK	51
SUMMARY	52
LITERATURA	53

1. UVOD

Ovaj diplomski rad analizira odabrane romane i novele hrvatske književnosti u razdoblju realizma i moderne. Kriterij pri njihovu odabiru bili su književni likovi koji su čitali. Književni lik promatra se kao osoba, recipijent književnosti, a potom se analizira na koji način je sadržaj pročitano utjecao na njegov razvoj i oblikovanje u fikcionalnoj stvarnosti. Analiza će se odnositi na karakter u književnom djelu za koji je pretpostavljeno da je oblikovan u skladu sa stvarnim obilježjima nekih ljudskih tipova (usp. Solar 1983: 50). Ovakva se analiza odnosi na fikcionalnu stvarnost i ne promatra književno djelo i književni lik kao zbiljske osobe. Književni lik se prema mimetičkim teorijama, koje književnost poimaju kao oponašanje stvarnosti, shvaća kao individua unutar mogućeg svijeta koja ima karakterizaciju nadahnutu stvarnim svijetom (usp. Zupan Sosič 2021: 278–280).

Rad se temelji na konkretnim književnim djelima iz kojih je preuzet citat koji sadrži spominjanje književnog djela koje lik čita. Cilj je ustvrditi kakav utjecaj imaju stvarna književna djela i njihov sadržaj na književne likove te njihovu fikcionalnu stvarnost, na koji će način oblikovati njihove postupke, psihološki razvoj i motivaciju. Potom će se nastojati zaključiti postoje li određene sličnosti ili razlike pri čitanju istog djela u različitim izvorima, koja književna djela se čitaju često, što čitanje znači za određeni društveni položaj te kako će duh vremena kojem pripadaju oblikovati njihovu interpretaciju. Analiza u ovom radu temelji se na pretpostavkama sociologije književnosti koja se bavi odnosom društva te proizvodnje i recepcije književnog djela (usp. Nauman 1978: 130). Sukladno estetici recepcije, analizirat će se djelovanje književnosti na „horizont životne prakse“ likova, u kojem ona aktivno mijenja svjetonazor lika kao osobe (usp. Konstantinović 1978: 16). Poseban dio posvećen je čitateljicama u romanima i novelama realizma koje su oblikovane – odnosno okarakterizirane – prema ustaljenim devetnaestostoljetnim percepcijama žene. Objasniti će se položaj žena u tadašnjem društvu koje je utjecalo na njih kao čitateljice te njihovu karakterizaciju u romanima, točnije na njihove karaktere (usp. Solar 1976: 150).

Nadalje, analizirat će se i utjecaj političkih ideja u devetnaestostoljetnoj hrvatskoj na mlade studente koji se odabirom književnih djela nastoje opredijeliti zbog čega će se u prvom dijelu rada ukratko opisati povijesne okolnosti, kulturni i politički uvjeti te obilježja stilova realizma i moderne. Time će se steći uvid u stilske odrednice te sam razvoj hrvatske književnosti 19. stoljeća. Temelj ovom radu interdisciplinarno je istraživanje koje će objediniti filozofiju, sociologiju, psihologiju te književnost.

2. HRVATSKA KNJIŽEVNOST 19. STOLJEĆA

2.1. Nacionalna književnost

Hrvatska je u 19. stoljeću dio Habsburške Monarhije. Svijest o naciji tek se počinje razvijati te tada dolazi i do uspostavljanja država. Tako se i u Hrvatskoj počela javljati ideja o osnivanju nacije pomoću standardizacije jednog jezika, osvještavanja nacionalnog identiteta te teritorijalnog određenja. Sve to se nastojalo potaknuti hrvatskim narodnim preporodom koji je započeo po uzoru na ostale europske narodne preporode. Nakon snažne germanizacije i madžarizacije, sve raslojenosti bile su još izraženije (usp. Šicel 1982: 52). Svojim dvama programima, društvenim i kulturnim, hrvatski predstavnici narodnog preporoda nastojali su oformiti jedinstvenu naciju, standardizirati hrvatski jezik te postaviti Zagreb kao kulturni centar. Jedna od komponenata kojima su htjeli objediniti sve ove elemente bila je nacionalna književnost. No, kako bi imali utjecaj na toj razini, potrebno je imati čitateljsku publiku. Zbog toga su hrvatski autori počeli pisati kako bi doprli do svih društvenih razina. Tadašnje društvo, nakon raspada feudalizma, dijeli se na visoki stalež (koji najčešće koristi strani jezik) te niski stalež, odnosno seljake, koji govore dijalektom i nisu pismeni. Upravo ta društvena raslojenost vodila je do problema tematike koja će se pojavljivati u književnim djelima (usp. Frangeš 1987: 131–134). Hrvatski su autori nastojali definirati domaći književni kanon te odrediti književni dijalekt među trima postojećima: čakavskim, kajkavskim i štokavskim. Kao najvrjednija djela hrvatske povijesti književnosti, ona u koje se trebaju ugledati, istaknuli su dubrovačku štokavsku književnost, slavonsku prosvjetiteljsku književnost te kajkavske drame (usp. Frangeš 1987: 129–131). Tadašnjim čitateljima bilo se teško poistovjetiti s određenim temama predloženih književnih uzora, ali i ovisno o regiji, postojalo je nerazumijevanje jezika koji su predlagali neki predstavnici narodnog preporoda. Stoga su književnost i dalje koristili u prosvjetiteljske svrhe jer su autori nastojali poučiti narod (usp. Šicel, 1993: 343) te ga politički i kulturno osvijestiti budeći u njemu kolektivnu svijest koju određuju jezik, običaji i povijest, a ne pripadnost staležu (usp. Jelčić 1978: 6). Uz nacionalni književni kanon, ugledali su se i u neke druge zemlje poput Češke, Poljske i Rusije, slavenske zemlje sa sličnom društveno-političkom situacijom. No, njihov razvoj tekao je drugačije te je njihova čitateljska publika većinom oformljena (usp. Frangeš, 1987: 133–134). Kako je Hrvatska još sredinom 19. stoljeća agrarna zemlja s feudalnim ustrojstvom i raslojenim društvom, oblikovanje čitateljske publike bio je velik pothvat (usp. Nemeč 1994: 80–96). Autor koji je smatrao kako je za formiranje hrvatske nacije putem književnosti važno stvaranje čitateljske publike bio je August Šenoa. On i dalje poštuje stil koji se uveo ilirskim preporodom, ali smatra kako je ključno unijeti realistične

aspekte društvenog i političkog života u književnost čime je obilježio čitavo jedno razdoblje koje se još naziva i „Šenoininim dobom“ (usp. Šicel, 1982: 78–79). Njegov esej *Naša književnost* posebno je značajan zbog toga što je objedinio zastupanje umjetničkog u književnosti, koju su ranije promovirali samo rijetki, ali bez gubljenja tendencioznosti i promoviranja ideologije kroz nju. Tim esejom oblikovao je program (usp. Jelčić, 2004: 220–221). Poticao je na čitanje svojim bogatim i plodnim radom na hrvatskom jeziku i to djelima s kojima se čitatelji mogu poistovjetiti spektrom tema koje su im bliske. Težnja pisaca bila je stvarati fabulu s elementima egzotike i pseudohistorije kako bi privukli čitatelje, no u suštini bi se nalazila nacionalna i poučna tendencija (usp. Flaker 1968: 95).

2.2. Utjecaj politike na književnost u drugoj polovici 19. stoljeća

Razdoblje nakon revolucije 1848. – 1849. godine, naziva se Bachovim apsolutizmom, razdobljem neoapsolutističke vladavine koju obilježava snažna germanizacija te su postignuća hrvatskih preporoditelja dovedena u pitanje. No, 1860. godine *Listopadskom diplomom* kralj je vratio ustavni poredak te su hrvatska kultura i jezik bili priznati (usp. Brešić 2015: 41). Nakon toga Hrvatska doživljava blagi uspon u političkoj i društvenoj sferi, osnivanjem novih nacionalnih institucija i vraćanjem hrvatskog jezika u kazalište, ali u književnosti stvaralaštvo i dalje ne može dobiti stari uzlet (usp. Jelčić: 2004: 202).

Na hrvatskoj političkoj sceni aktualne su tri stranke: Unionistička, koja se zalaže za koaliciju s Mađarima, Narodna stranka koja se zalaže za nastavljanje ideja Iliraca te Stranka prava čiji je osnovni cilj samostalnost Hrvatske (usp. Šicel 1982: 78). Njihova stajališta odražavaju se i u književnosti. Ona, iako u dijelovima realistična, i dalje je pretežno romantičarska (usp. Frangeš, 1987: 189). August Šenoa povezuje obje stranke, kako Narodnu stranku Josipa Jurja Strossmayera koji je i dalje ključna osoba u cjelovitom razvoju Zagreba, tako i Stranku prava Ante Starčevića čijem svjetonazoru zapravo zbog svoje želje za autonomijom Hrvatske i pripada. Pravaške je ideje posebno zastupao u svojoj književnosti (usp. Jelčić 2004: 227). Zamisao pravaša bila je okretanje prema Rusiji te zalaganje za učenje ruskog jezika u školama zbog njegove velike važnosti (usp. Flaker 1968: 328). Pravaši su posebno utjecali na oblikovanje hrvatskog realizma te je većina pisaca pripadala toj političkoj struji. Njihova se ideologija mogla izraziti u realizmu kakav se oblikovao u tadašnjoj Hrvatskoj, a karakterizira ga objedinjavanje idealizma, realizma i naturalizma (Jelčić 2004: 239). Oni nastoje unijeti nove utjecaje u književnost negiranjem tradicije, brojnim kritikama te unošenjem

političko-ideoloških stavova i obračuna u književnost. Imali su veliku ulogu u hrvatskoj književnosti realizma, promičući određene nositelje aktualnih ideja, poput Bugarina Ilije Milarova koji je isticao Johna Stuarta Milla, Herberta Spencera i Ernsta Haeckela time naglašavajući socijalno-kritičku orijentiranost (usp. Nemeč 1994: 138–140). Tako su kritičari, iako upoznati s europskim konceptom realizma, pod pritiskom da književnost ima društvenu funkciju i zastupa neslobodan hrvatski narod, zapravo često žrtvovali umjetnički aspekt. To dovodi do dvaju koncepata: pravaškog i narodnjačkog. Pravaški se temelji na realnom, ponekad surovom prikazu društva s kritičkim osvrtom na njega, dok narodnjački koncept slijedi šenoinski model u kojem se ističe važnost idealnog prikazivanja moralnog čovjeka (usp. Šicel 1982: 90–91). Ovi politički stavovi odrazili su se i na oblikovanje sadržaja književnosti realizma i moderne.

2.3. Realizam

Hrvatska književnost nema točno određeni početak realizma zato što zapravo nikad nije ni uspjela ostvariti književni realizam u europskom smislu. No, kao prijelomna godina i početak, smatra se 1881. – godina smrti Augusta Šenoa koja označava generacijsku granicu (usp. Nemeč 1994: 133–144). Nakon što je Šenoa donekle oblikovao čitateljsku publiku, uspostavio temelje hrvatske književnosti uvođenjem tema, usklađivanjem tendencioznosti te umjetničkog u književnosti, stvorilo se razdoblje koje se može nazivati realizmom. Šenoa je bio prvi autor koji se doista posvetio pisanju romana koji se smatra visokom književnošću u tadašnjim europskim krugovima kojima su Hrvati toga vremena težili. Povijesni je roman vrsta koju on uvodi i usavršava, kritizira društvene sredine te naglašava mogućnost nametanja jezika i kulture stranaca (usp. Brešić, 2015: 40–41).

Pisci u realizmu veliku važnost pridaju fabuli kako bi mogli objediniti što više društvenih cjelina i događaja tako da nema posebnog naglaska na psihološkim opisima glavnih likova, već se karakterizacija ostvaruje pomoću jezika. Uz stalnu temu nacionalne problematike uvodi se i odnos sela i grada koji postaje dominantnim u razdoblju realizma. Tako dolazi do određene shematičnosti pri izradi književne tematike (usp. Šicel 1982: 98–114). Motivacija likova je društveno-psihološka zbog težnje za uvjerljivosti i obično je bila vrlo važna jer književni lik bez motivacije, kao uostalom i cijelo djelo, smatrali su se nezadovoljavajućima (usp. Zupan Sosič 2021: 295). Također, pojavljuju se i regionalni pisci poput Josipa Kozarca čime se dobiva raznolikost tema i obrađivanja novih problema (usp. Frangeš 1987: 200).

Krešimir Nemeć ovako objedinjuje stvaralaštvo hrvatskog realizma: „Naime, pritom se gubi iz vida činjenica da je realizam složena literarna pojava, nastala kao rezultanta različitih pretpostavaka: društvenih, političkih, ideoloških, filozofskih, estetskih i, dakako, imanentno literarnih.“ (1994: 141).

2.4. Moderna

Moderna je razdoblje koje je snažno potaknuto srednjoeuropskim utjecajem u kojem se posebno ističe bečka secesija. Obilježava je stilski pluralizam tako da su u književnom stvaralaštvu prisutni dekadentizam, simbolizam, impresionizam i neoromantizam. Tim odmakom od odgojno-prosvjetiteljske uloge književnosti koja dotad dominira, ovakav okret prema produbljivanju likova novim tehnikama bio je potpuno različit. Dijeli se u dvije faze: prva faza traje u razdoblju od 1897. do 1903. godine, a obilježava je programatsko i kritičarsko djelovanje kojima se pokušavaju usustaviti određena pravila te se kao prva generacija nastoje osloboditi dotadašnje dominacije društveno-analitičke funkcije književnosti. Od 1903. pa do 1914. godine traje druga faza koja se može smatrati pravim modernizmom (usp. Šicel 1978: 7–27).

U svakom slučaju, i jedna i druga koncepcija s kraja stoljeća označile su definitivni kraj nacionalno-prosvjetiteljske i najavile dominaciju sociološko-psihološke funkcije književnosti sve više se baveći pojedincem kao karakterom u razvoju, a sve manje narodom kao kolektivnim junakom, s tim, što mladi, čvrsto utkani u evropske književne procese svog vremena (simbolizam, impresionizam) otvaraju i posve novu stranicu na putu prema u punom smislu riječi modernoj hrvatskoj književnosti. (Šicel 1993: 358)

Iako u želji za novosti, dubljim, intelektualno-filozofskim pristupom književnosti i likovima, kritičari u moderni slažu se kako je neizbježno uključivanje svega narodnog utkanog u kulturu i odgoj (usp. Šicel 1978: 112–129). No, ovim razdobljem prestaje dominacija analize društva i prelazi se u analizu pojedinca (usp. Brešić 2015: 121) – odnosno intime književnog lika.

3. KNJIŽEVNI LIK IZVAN TEKSTA

Zanimanje za književni lik tijekom 20. stoljeća opada. Taj pad ovisi o mijenjanju uloge te književnoteorijske kategorije u književnosti, kad u fokusu više nije bilo opisivanje njegove duhovnosti i psihologije, već se nastoji naglasiti gubljenje utjecaja čovjeka na njegov život. Roland Barthes lik smatra ostatkom prošlosti koji ne bi trebao imati Vlastito ime. No u razdoblju do 1960-ih godina još je prisutan pristup književnom djelu kao mimezi stvarnosti i poimanje književnog lika kao fikcionalne individue (usp. Biti 1997: 205).

Fikcija nije istinita, ali nije ni laž; opisuje ono što nije stvarno, ali nije ni potpuno neistinito jer uključuje reference povezane sa stvarnim svijetom bez da se time ugrožava fikcijski status pripovijesti. (Hawthorn 1997³: 2–16; prema Zupan Sosič 2021: 76)

Alojzija Zupan Sosič u svojoj knjizi *Teorija pripovijesti I. dio* navodi prijedlog profesora Jeremy Hawthorna za pristup fikcionalnosti pomoću gore navedenog paradoksa (usp. 2021: 76). Fikcionalnost u književnosti mimetičke teorije promatraju kao oponašanje stvarnosti, stoga se književnu stvarnost neodvojivo može promatrati u odnosu na stvarni svijet (usp. isto: 281). Vladimir Biti u svom *Pojmovniku suvremene književne teorije* piše kako su uporište fikcije postavili Platon – sa svojim tumačenjem fikcije kao nečeg nevjerodostojnog i ispražnjenog od zbilje – i Aristotel koji je smatra mogućom, cjelovitom i vjernom unutarnjoj istini stvari. Aristotelovo tumačenje postaje sastavnim dijelom veličanja umjetnosti (usp. Biti 1997: 226).

Razni su teoretičari nastojali usustaviti taj svijet književne stvarnosti i u njemu pronaći određene zakonitosti i pravilnosti. Jedan od njih je i Uri Margolin, izraelsko-kanadski teoretičar pripovijesti koji mimetičku paradigmu dijeli na:

1. Semantičku, koja se odnosi na moguće svjetove.
2. Kognitivnu, koja se odnosi na čitateljev mentalni model
3. Komunikacijski proces pripovjednog posredovanja (usp. Zupan Sosič 2021: 280–281).

Prva paradigma koja se odnosi na moguće svjetove razložena je u teoriji mogućih svjetova – ona usklađuje socijalnu kognitivnu psihologiju, filozofiju, sociologiju, teoriju djelovanja, komunikaciju te semantiku kulture. O njima je pisao Roman Ingarden kao o *kvazirealnosti* i Wolfgang Iser koji ih naziva „*kao da* svjetovima“, koji nisu u potpunosti

zatvoreni u tekst već su u suodnosu sa stvarnim svijetom (usp. Sosič Zupan 2017: 73). Sve ove paradigme se međusobno isprepliću te se bave paradoksom „živosti“ književnog lika: književni lik kao fiktionalna osoba često je čitatelju bliži od njegovih stvarnih bliskih ljudi zbog stalnog unutarnjeg pogleda u njegovu stvarnost, dok stvarne ljude može percipirati uglavnom kroz njihovo djelovanje, stoga autorica Zupan Sosič za ovaj paradoks koristi naziv *amfibija* (usp. 2021: 281).

Književni lik, kako je spomenuto ranije, u mimetičkim se teorijama promatra kao stvarna osoba povezana sa stvarnim životom. Činjenicu da čitatelj najlakše zapamti neki književni lik objašnjava poistovjećivanje i suosjećanje s njime jer tijekom čitanja, čitatelj počne ispreplitati fikciju i stvarnost. Upravo zbog toga se u analizi pripovjednog teksta često većinom bavi motivacijom književnih likova kao stvarnih osoba (usp. Zupan Sosič 2021: 276–278). Alojzija Zupan Sosič nadalje navodi kako Uri Margolin također dijeli književne likove s obzirom na oblikovanje u tri prevladavajuće perspektive:

1. Lik kao književni izum (oblikuje ga autor)
2. Lik kao stvarna individualna posebnost unutar mogućeg svijeta
3. Osoba kao tekstualni konstrukt u čitateljevu mišljenju (usp. Sosič Zupan 2021: 281).

Prva perspektiva odnosi se na prvu razinu stvaranja književnog teksta, treća perspektiva odnosi se na čitatelja, tj. na teoriju recepcije i kognitivne teorije pripovijesti, a druga perspektiva odnosi se na početak shvaćanja lika kao osobe (usp. Sosič Zupan 2021: 281–282), odnosno ta će perspektiva služiti kao temelj ovog diplomskog rada. Ipak, treća perspektiva može se smatrati uvodom u drugu perspektivu zbog isprepletenosti s estetikom recepcije koja tvrdi kako čitatelj, da bi mogao analizirati lik, prvo treba stvoriti mentalnu sliku o njemu (usp. Župan Sosič 2021: 301). Hans Robert Jauss, utemeljitelj estetike recepcije, smatra kako je čitatelju potrebna emotivna angažiranost u čitanju književnog djela koje on čita s horizontom očekivanja oblikovanim na temelju njegovih iskustava, znanja, okoline itd. (usp. Biti 1997: 41). U ovom diplomskom radu književni likovi promatrati će se, dakle, kao književne osobe i recipijenti književnosti.

Čitanjem književnih djela iz razdoblja hrvatskog realizma i moderne izdvojena su ona u kojima su književni likovi motivirani književnim djelima koja čitaju. Nakon izdvajanja citata koji u sebi navode književna djela koja čitaju likovi, usporednom analizom nastoji se ustvrditi na koji je način to djelo koje čita lik utjecalo na postupke i psihološko stanje u njegovoj fiktivnoj stvarnosti. Odabrana djela su:

1. Ksaver Šandor Gjalski, *Janko Borislavić*
2. Ksaver Šandor Gjalski, *Na Januševo (Pod starim krovovima)*
3. Ksaver Šandor Gjalski, *U noći*
4. Janko Polić Kamov, *Isušena kaljuža*
5. Janko Polić Kamov, *Ćuška*
6. Janko Leskovar, *Poslije nesreće (Odabrane novele)*
7. Josip Kozarac, *Mira Kodolićeva (Odabrane pripovijesti)*
8. Eugen Kumičić, *Gospođa Sabina*
9. Milutin Cihlar Nehajev, *Bijeg*
10. Vjenceslav Novak, *Posljednji Stipančići*
11. Vjenceslav Novak, *Pavao Šegota*
12. August Šenoa, *Prijan Lovro*

Svako se od njih analizira se u poglavljima i potpoglavljima. Ona su podijeljena ovisno o različitim čimbenicima poput načina na koji je sadržaj utjecao na lik i oblikovao njegove postupke, djela, moral i karakter, odnosno njegovu motivaciju (usp. Zupan Sosič 2021: 294).

4. ČITATELJI FILOZOFSKIH DJELA 19. STOLJEĆA

Devetnaestim stoljećem dominiraju prirodne znanosti te razum i materijalističko poimanje svijeta. No i dalje se brojna pitanja i problemi nisu mogli riješiti isključivo pomoću znanosti što dovodi do općeg egzistencijalnog straha. Zbog toga se pojavljuje nova filozofska struja koja je idealistička i metafizička (usp. Šicel 1978: 14). Također, u Habsburškoj Monarhiji zbog ovakvog stanja dolazi do brojnih „samoubojstva potaknutih diskrepancijom između vlastitih uvjerenja i vanjskih okolnosti“ (Kokolari 2020: 109). Ovakva samoubojstva prisutna su i u naših književnih likova. U sljedećim potpoglavljima analizirat će se neki od tada aktualnih filozofa navedenih u više analiziranih književnih djela.

4.1. Novi filozofi

Borislavić bio je prvi put tom zgodom upozoren na vanjsku nauku i, nezadovoljan što profesor nije posve jasno i konačno pobio spomenute tvrdnje novih filozofa, odluči da sam prouči njihove knjige i u slavu božju temeljitije ih pobije. S pomoću jednoga prijatelja na pravoslavnoj akademiji pribavi ih sve: i Darwina, i Milla, i Häckela, i Schopenhauera, i Hartmanna... Bilo mu je kao da se je pred njegovim očima odgrnuo i odgalio dosadašnji zastor i da gleda jasno, bjelodano u sav taj tajnoviti postanak i uzrok svijeta, spoznaje njegove svrhe te čisto osjeća kako se od njega otkida sva dosadašnjost. U srcu mu nema nego želje za znanjem a u ništa se rasplinula sva njegova ljubav k mučeniku kalvarijskom i njegovim mukama. To ga nagna da se

svuče. Uz ovo je još pisao da ga bečki fakultet ne zadovoljava te će za kratko vrijeme poći u Jenu da sluša Häckela. (Gjalski 1964: 5)

Sljedeća četiri poglavlja opisuju teorijske koncepcije navedenih filozofa čija je djela čitao Janko Borislavić u romanu Ksavera Šandora Djalskog *Janko Borislavić*, a mogu se smatrati temeljnom literarnom osnovom mnogih drugih likova.

4.2. Arthur Schopenhauer

Arthur Schopenhauer filozof je koji uvelike utječe na književnike i razne druge umjetnike te se na taj način njegova pesimistična filozofija popularizirala i širila (usp. Frelih 2012: 57) izvan zadanih okvira određene struke. Za vrijeme Khuenove vladavine, u svijesti mladih Hrvata postoji velika neizvjesnost i izgubljenost čija je posljedica sveopći pesimizam. Istovremeno se čitaju autori poput Schopenhauera kao teoretičara pesimizma, stječu se osnovne spoznaje o ljudskoj psihologiji i nutrini te književnici postaju svjesni kako je nužno prikazati ta nutarnja previranja, iracionalne misli, teška prošla iskustva koja sva uvelike utječu na postupke ljudi u sadašnjosti (usp. Novak 2004: 134–137). Duhovnu krizu i cjelokupan duh građanskog svijeta svojim iracionalizmom i pesimizmom (usp. Kalin 1980: 163) obuhvatio je u djelu *Svijet kao volja i predodžba (Die Welt als Wille und Vorstellung)*. Mi ne možemo percipirati svijet kakav on jest, u fizičkom smislu, jer je predodžba o njemu skup misli i iskustava – subjektivna je, dok je spoznaja nemoguća, što je misao koja potječe od Immanuela Kanta i transcendentalnog idealizma. Dakle, „svijet je predodžba, a svaki je objekt podređen subjektivnim formama: prostoru, vremenu i kauzalitetu.“ (Bošnjak 2019: 228). Vrijeme, svemir i kauzalnost konstrukti su našeg uma, sam svijet je naša vlastita projekcija zbog čega nikad ne možemo prodrijeti u srž stvari. Jedino čemu mi zapravo imamo pristup i ono što shvaćamo jest naše tijelo, a posebice nevidljiva sila koja nas potiče na sve i jača je od svega, a to je – volja (usp. Bošnjak 2019: 222–228). Ova teorija nastoji ukazati na uzaludnost traženja biti kao što su to običavale prethodne filozofske škole, a sama bit čovjekova nalazi se u volji (Kalin 1980: 163). Čovjek treba samo postojati mirno i nastojati izbjeći patnju (Schopenhauer 2005: 12–18). No ono što Schopenhauer smatra pozitivnom vrijednošću i našom jedinom nadom jest gubitak osjećaja za individualnosti ili doseganje stupnja tolike patnje da se gubi volja za životom (usp. O'Hear 1999: 63). Ono što po njemu olakšava bolno postojanje na svijetu jest umjetnost, (usp. Bazala 1988: 132–144) kao što su smatrali i njemački idealisti koji su počeli estetiku uključivati u filozofiju. Tako ona više nije samo estetski dodatak životu, već određeni viši smisao (usp. Frelih 2012: 59).

Možemo prema tome reći da egzistenciji doista pripada samo patnja te da je pravo zadovoljenje nemoguće, zbog čega čovjek neminovno zapada u melankolično raspoloženje, što će biti jedna od najprepoznatljivijih karakteristika naših dekadencija (Kokolari 2020: 93).

4.2.1. Janko Borislavić

Književni likovi, hrvatski dekadenti, čitajući književna djela Arthura Schopenhauera, oblikovali bi poimanje stvarnosti nadahnuti prezirom ovozemaljskih zadovoljstava što bi ih poticalo na pesimizam.

Janko Borislavić takav je lik koji svojim postupcima kao da potvrđuje ispravnost Schopenhauerovih teorija (usp. Nemeč 1994: 205) zbog čega će se u ovom potpoglavlju analizirati njegovo oblikovanje uvjetovano filozofijom pesimizma. Usto je i primjer hrvatskog Fausta: nestabilne duše, osobe koja prelazi od kršćanstva do ateizma, spreman žrtvovati čistoću duše zbog svjetovnih užitaka (usp. Novak 2003: 253) i pretjerane želje za znanjem (usp. Kokolari 2020: 123). Nastojao je pronaći veći smisao u životu od onog koji mu nude crkvene dogme koje je u sjemeništu morao usvojiti.

Borislavić bio je prvi put tom zgodom upozoren na vanjsku nauku i, nezadovoljan što profesor nije posve jasno i konačno pobio spomenute tvrdnje novih filozofa, odluči da sam prouči njihove knjige i u slavu božju temeljitije ih pobije. (Gjalski 1964: 5)

Smatrao je da će, proučavajući filozofiju autora koji su navedeni u citatu iz ovog književnog djela na početku poglavlja, otkriti smisao života i pronaći nešto više od jednostavnog tumačenja postojanja koje mu je nudila vjera. No, nije nalazio zadovoljstvo u stjecanju znanja, putovanjima i novim iskustvima, tako da se vraća u rodni kraj gdje upoznaje Doricu, neiskvarenu djevojku koju je smatrao idealnim primjerom ženske osobe. Zaljubljuje se u nju, ali se nastoji oduprijeti tim osjećajima. Naposljetku stupaju u intimne odnose nakon kojih se razočarao u svoje ideale o blaženstvu i djevičanstvu žene kojoj se divi te osjeti gađenje prema sebi, ali i prema njoj te biva zgrožen nad njihovim prepuštanjem volji.

Ali ta sva njegova umišljena ljubav duše bila je tek puka opsjena i gorko je osjećao, grozno trpio, on filozof, da nije bio ništa drugo skupa s Doricom nego organ druge jedne sile, jače od njihovih duša. – Oh, ti užasna prirodo, sa tvojim ludim instinktima. Otela si mi – siroticu... Eto, sva ta moja bijeda jest u tom što se usudih pomisliti da ljudski duh jest nešto. (Gjalski 1964: 65)

Borislavić se postavlja u pasivni položaj, neodgovoran za odluke i postupke, nemoćan pred nadmoćnom prirodom. Dokazao je Schopenhauerovu tvrdnju kako je volja gospodarica nad intelektom koji je sluga (Kalin 1980: 164). Nakon toga ponovno svojim besciljnim lutanjem nastoji pronaći smisao postojanja čovječanstva te ne pronalazeći ga, skončava samoubojstvom. Ovaj književni lik u potpunosti je nadahnut Schopenhauerovim pesimizmom te je pravi primjer dekadentnog lika (usp. Kokolari 2020: 150).

Filozofija samosažaljenja, umor i egzistencijalna iscrpljenost, gubitak energije, instinktivan strah od života, nesposobnost ili izgubljena vještina za borbu i otpor – to je stanje modernoga čovjeka. (Kokolari, 2020: 31)

Borislavić se smatra žrtvom literature koja ga je oblikovala kao modernog čovjeka koji umjesto pronalazjenja novog smisla života u njoj i životu po njoj, doživljava potpuno razočarenje. Odgovara opisu dekadenta kao pripadnika višeg staleža koji je pasivan, nezadovoljan stanjem u kojem se nalaze on i okolina, te spoznaje kako je ovaj svijet doista najgori od svih, težnja ka savršenstvu je neostvariva, a postaje hendikepiranim zbog svog intelektualnog prenaprezanja i analiziranja (usp. Kokolari 2020: 43–44).

Tako da se u Janka Borislavića razlika očekivanja od vlastitog idealnog „ja“, filozofa koji otkriva smisao, i onoga što jest i što čini, pokazala kao glavnim uzrokom njegove propasti (usp. Kokolari 2020: 119).

4.2.2. *Ivan Ivanović*

U noveli *Poslije nesreće* (1894), Janko Leskovar, po mnogima prvi pravi moderni pisac koji prodire u ljudsku duhovnost i psihologiju, (Šicel 1978: 113) obrađuje temu bračne nevjere te izlaska mladića iz svećeničkog reda zbog ljubavi. Autor je iz obiju perspektiva, likova Ane i Ivana Ivanovića, obradio psihološko stanje i proživljavanje emocija jednog bračnog para nakon Anine nevjere. Književni lik, Ivan Ivanović, nastoji opravdati suprugin čin te u dužem odlomku unutarnjeg monologa nastoji uz pomoć djela Arthura Schopenhauera shvatiti i racionalizirati njene postupke.

Iza toga nastade u njegovoj duši potpuna razorba dosadašnjih njegovih ideala, a u dušu mu se stade uvlačiti tamni pesimizam. On se nije nikako mogao da utješi običajnim u takvim nesrećama izgovorima: nevaljan uzgoj, društvena iskvarenost, odstupanje od religije. Nešto drugo, drugo mora da je jezgra cijeloj toj nesreći, a ono je samo obrana. I sjeti se nauke apostola

pesimizma, kojega jednom iz izvjedljivosti poče čitati i kojega je onda upravo poradi onog niskog shvaćanja ljubavi koja nije ništa drugo nego opsjena te glupe volje u besvjesnom njenom nastojanju za rasplodivanjem. Ta ga je napokon misao na glupu, slijepu volju toliko umirila, da je već treći dan iza nesreće mirno sjedio dugo u noć nad Schopenhauerovom knjigom *Die Welt als Wille und Vorstellung*. (Leskovar 1997: 24)

Kao što je ranije navedeno u opisu filozofije pesimizma iz knjige *Die Welt als Wille und Vorstellung*, volja je nadljudska vodilja koju ne možemo kontrolirati. Tako je Ivana Ivanovića misao o nečem što ne odabiremo – i što nadjačava ljudsku svijest – utješila. Relativiziranjem emocija i odnosa te njihovim obezvrjeđivanjem („...poradi onog niskog shvaćanja ljubavi koja nije ništa drugo nego opsjena te glupe volje u besvjesnom njenom nastojanju za rasplodivanjem.“) Ivan Ivanović pronalazi utjehu. Usto, opravdanju ženine nevjere također je mogao i pridonijeti negativan pristup opisivanju žena koji Arthur Schopenhauer ponavlja u svojim djelima. Smatra ih nesposobnima za intelektualni rad, njihova je uloga roditeljice nakon koje gubi ljepotu, vrlo su djetinjaste te, u ovom kontekstu najvažnije – podređene su instinktima. Upravo iz tog razloga Schopenhauer tvrdi kako je izdaja i nevjera njihova najčešća i glavna mana (usp. Jurić 2005: 792–802).

U njegovoj duši nastade naskoro mir, (...) Zar da ništa bolje, ništa savršenije nijesmo, nego slijepo oruđe te volje, oruđe kojim si ona udovoljuje svojoj vječnoj želji za rasplodivanjem? Pa zar naša čuvstva, naši osjećaji nijesu ništa drugo, nego namjerna dražila kojima se volja ogradila protiv spoznaje da nam ne omrzne njezin prosti način rasplodbe. (Leskovar 1997: 24)

Naša je volja usmjeravana našim iskustvom, a očituje se u volji za životom i prodire u mnoge aspekte života, a ponajviše u seksualni nagon. Taj nagon potiče ljude na česta zaljublivanja koja je Schopenhauer smatrao punima bijesa, čežnje te čestim uzrokom nesreće ljudi, ali ono što leži u pozadini svega toga jest ljudska želja za razmnožavanjem. Sama nesreća u naslovu djela *Poslije nesreće* ima dvojako značenje; prvo kao nesreća dvoje ljude uzrokovana ljubavnim odnosima i nagonima, a onda i kao eufemizam za nevjeru bračne partnerice. Ivan prema Ani osjeća žaljenje i ne zamjera joj prevaru vođen upravo ovim obrazloženjem nemoći nad ljudskom voljom.

Ivanović se gubio sve dublje u sličnim mozganjima, a pri tom je sve više nestajalo svake jeze na njegovu ženu, a nesreću koja je njega snašla nije više smatrao samo svojom vlastitom

nesrećom nego je u njoj gledao udes i kob cijeloga čovječanstva, pa ga stoga obuzimaše neka samilost za sveukupno ljudstvo. (Leskovar 1997: 24)

Volja je prema Schopenhauerovom književnom djelu zapravo nama toliko bliska i intimna jer je i u nama samima te što ranije spoznamo njenu snagu koja čak drži i svemirska tijela u redu, doživjet ćemo mir, kako je i Ivan Ivanović smatrao da se on može doživjeti (Kalin 1980: 347–348).

4.2.3. Đuro Andrijašević

Ja sam bio sasvim očajao poslije događaja sa Zorom. Onda mi je bio jasan i Nietzsche sa svojom anarhističkom mišlju o ubijanju samoga sebe (natčovjek sam sebe žrtvuje, odričući se čovještva), a kod Schopenhauera još me je i smetao njegov smisao za umjetnost. Gledao sam sve crno – nemilo. (Nehajev 1917: 35)

Đurin pesimizam i nihilizam te osjećaj bezizlaznosti iz situacije u kojoj se našao, zaručen, bez završenog studija, u malom gradu Senju gdje nije pronalazio rješenje osim još dublje propasti, doveli su ga do razumijevanja dvaju filozofa, predstavnika filozofskih pravaca nihilizma i pesimizma. Schopenhauer je, kako je ranije navedeno, zastupao umjetnost kao jedinu ljepotu u besmislu života, no Đuro više ne razumije potrebu za umjetnošću zbog razočarenja u samoga sebe kao potencijalnog književnika.

4.3. Charles Darwin

„Antropolozi su starom svijetu zadali smrtni udarac, i to onog časa kad su predvođeni Charlesom Darwinom u knjizi *Podrijetlo vrsta* 1859. godine ustvrdili da je čovjek tek nešto sretniji majmunov brat.“ (Novak 2004: 33). Charles Darwin sa svojom teorijom predstavljao je preokret u postojanju svijeta kakav su ljudi poznavali. Britanski je biolog najpoznatiji po svojoj teoriji evolucije predstavljenoj u knjizi *Podrijetlo vrsta*, 1859. godine. Skup njegovih teorija kao i ostalih ideja vezanih za evolucijsku teoriju dobio je naziv – darvinizam. Pravaš Fran Folnegović bio je urednik Vijenca te se u njemu pišu članci o Darwinu (usp. Nemeč 1994: 140–164) što dokazuje kako su čitatelji u Hrvatskoj imali doticaj s teorijom evolucije.

4.3.1. Pavao Šegota

Pavao Šegota (*Pavao Šegota*) još je jedan primjer književnog lika u hrvatskoj književnosti kojem je zaređivanje, kao i mnogim siromašnim mladićima niskog staleža, način za stjecanje obrazovanja i svojevrsnog položaja u društvu (usp. Frangeš 1987: 133).

A bome znate, prečasni gospodine, da bi i mom srcu draže bilo, da me moje dijete s oltara blagoslovi, nego da se kida u našem siromašnom kraju s plugom i motikom proti nerodici. (Novak 1888 : 17–18)

Vjenceslav Novak u ovom romanu obrađuje tada relativno novu i nepoznatu teoriju evolucije koja počinje utjecati na život jednog mladića. Knjiga *O postanku čovjeka* potiče Pavla na proučavanje prirodnih znanosti koje su mu postale način za pronalaženje smisla ljudskoga postojanja.

Pavlu se pričinila knjiga s naslovom: „O postanku čovjeka“ kao svjetlo, koje će planuti u tmini, u kojoj mu se često mladi duh do očajanja kolebao, pa se sav onemogao i očajan vraćao dogmatičnoj istini kršćanske religije. (Novak 1888: 88)

Znam, pomisli, da ću s knjigom doći korak dalje, nego li sam bio – a i to je dosta. (Novak 1888: 91)

Učenje dogme bez propitivanja Pavlu je pričinjalo nezadovoljstvo, ali nije imao znanje pomoću kojeg je mogao zaključiti nešto novo, već bi odustao te se vratio onome što mu je bilo sigurno i poznato. Svojim nastojanjem da učenjem dolazi do odgovora o smislu života, Pavao biva još jednim predstavnikom dekadentnih likova opisanih u prethodnom potpoglavlju. On kreće na studij vezan za prirodne znanosti, čita i obrazuje se, ali se svejedno razočarava ovom knjigom koja ga je trebala udaljiti od religiozne dogme.

Njegova propast započela je odlaskom u Prag, veliki grad, na studij što dalje od mjesta svog rođenja. Tamo se susreće s pojavama koje mu je teško shvatiti kao pojedincu iz male sredine. Upravo to analiziranje postaje za njega pogubno.

Primjena bioloških zakonitosti na društvo naziva se biologizmom, a njenim utemeljiteljem smatra se Herbert Spencer. Biologija i evolucionizam počeli su se primjenjivati na različite discipline poput filozofije (Schopenhauer i Nietzsche), ekonomije (John Stuart

Mill), povijesti te sociologije. Osnovni preuzeti element jest taj da će oni koji su najsposobniji i naj snažniji, preživjeti. U jednom području eugenika i socijalni darvinizam poimali bi se kao dva jednaka pojma, a to je preživljavanje najsposobnijih. Naime, eugenika je znanost koja se temelji na tome da se ne rađaju nesposobni te da se potakne rađanje superiornih osoba sa što više pozitivnih obilježja; drugim riječima – oni koji imaju najviše pozitivnih gena trebali bi se međusobno razmnožavati (usp. Halliday 1971: 400). Prema socijalno-darvinističkoj teoriji, Pavao Šegota zapravo je pojedinac koji se nije uspio prilagoditi datim okolnostima zbog čega ne može opstati i time se svrstava u slabe ljude koji ne mogu napredovati.

Još jedan primjer socijalno-darvinističke teorije nalazimo u romanu *Gospođa Sabina* Eugena Kumičića u kojem se pojavljuje materijalizam kao glavna motivacija ljudi i njihovog pomicanja na društvenoj ljestvici koji bi obično uključivao nemoral, odnosno ateizam (prema klerikalnoj zajednici), a sva ova obilježja odnose se na socijalno-darvinističku tezu o uspjehu najjačih (usp. Novak 2003: 239) te u romanu Vjenceslava Novaka *Tito Dorčić* u kojem je predodređenost utjecala na propast čovjeka.

4.4. John Stuart Mill

John Stuart Mill autor je djela *O slobodi* iz 1859. godine, jednog od najutjecajnijih djela napisanih vezano za slobodu govora. Piše kako se politički sustav može mijesati u živote pojedinaca tek onda kad im mora činiti dobro. Utilitarist podrazumijeva da ljudi moralno odlučuju o onome što je dobro te je cilj sreća i zadovoljstvo svih ljudi, ne samo pojedinaca (usp. Mill 2020: 32–33). Među prvim je liberalima koji se zauzeo za prava žena u svom djelu *Podređenost žena* u kojem nastoji opovrgnuti dotadašnje neutemeljene stavove o ženi kao prirodno podređenom biću kojem se odbija sudjelovanje u bilo kojoj sferi života osim onoj u kojoj djeluje kao majka, supruga i čuvarica domaćinstva. Smatra kako nije pravedno da se jednoj polovici stanovnika uskraćuje mogućnost obrazovanja te pravo izbora i da bi svi trebali imati jednake mogućnosti u iskazivanju svojih sposobnosti (usp. Mill 2000: 32–90). Upravo ovu nejednakost smatrao je glavnom preprekom ljudskog napretka (usp. Župan 2013: 35).

Pritom se Austro-Ugarska tek oko 1900. godine nastojala modernizirati uvođenjem nekih „europskih trendova“ poput zaštite životinja, eugenike, vegetarijanstva i slično. Usto, tu je bilo i zalaganje za prava žena. Dotad su one imale određena prava: prisustvuju u raznim organizacijama te su mogle biti i zaposlene. U Ugarskoj se izvodio igrokaz u ženskim školama, a tema mu je bila zavada između rumunjske, njemačke i slavenske žene koje su napadale

Hungariu, no ona naposljetku pobjeđuje jer ima najbolje prilike za žene (usp. Judson 2016: 397). U drugoj polovici 19. stoljeća, točnije nakon 1867. godine kad se uveo liberalni ustav, u Austro-Ugarskoj jača demokratizacija čime se postavljaju pitanja o kulturi. Nacionalistički aktivisti trudili su se pronaći što veće razlike među lokalnim stanovništvom kako bi se na taj način odredile okosnice nacionalne pripadnosti (usp. Judson 2016: 308–310). „Vođenje liberalnog rata protiv stupova tradicionalnog društva – crkve, aristokracije, apsolutističke birokracije, vojske – nije se ograničavalo samo na izgradnju škola, obuku nastavnika, organizaciju klubova ili tiskanje novina.“ (Judson 2003: 316.) Liberalizam je postao popularan i željen oblik svjetonazora modernog čovjeka u Austriji i Ugarskoj, a svatko tko ga je njegovao isticao se modom, kulturom i arhitekturom, sve kako bi svaki građanin postao dijelom novog, emancipiranog društva. Najveći protivnici tadašnjih liberala bili su katolički konzervativci koji su tada na različite načine – koji su se, pak, ticali političkog i društvenog života – nastojali ojačati status Crkve, odnosno njenog poglavara pape (Judson 2016: 316–322). Milivoj Dežman Ivanov smatra kako upravo takav snažan pritisak klerikalne zajednice te pogodovanje političkoj vlasti najviše ugrožavaju književni razvitak jer autori u potpunosti ovise o društveno-političkoj strukturi (usp. Šicel 1978: 112).

Navođenjem Johna Stuarda Milla u citatu kojim započinje poglavlje, Janko Borislavić htio je biti pripadnikom nove generacije mislilaca koji su se nastojali odmaknuti od stoljetnog vjerovanja u kršćansku dogmu koja je opisala način postanka svijeta, postanka čovjeka kao i njegove smrti. Mnogi od književnih likova koji su se nastojali izdignuti iznad tradicionalnog shvaćanja te se oblikovati kao moderni pripadnici društva, nisu uspjeli zbog svoje i dalje snažne vezanosti uz tradiciju.

4.5. Ernst Haeckel

Uloga Ernsta Haeckela u 19. stoljeću najviše se isticala u njegovu populariziranju prirodnih znanosti i naglašavanju njihove nadmoći nad ostalim znanostima. Smatrao je kako je zadaća svakog civiliziranog modernog čovjeka poznavati znanost te stoga i potiče mnoge mlade na takvo obrazovanje i usmjeravanje. Njegovo veliko zalaganje za Darwinovu teoriju evolucije vjerojatno je bilo ključno u razvitku istraživanja i napretka teorije. (usp. Zarnik 1934: 65–68).

...steći ćemo kao uspeh našega promatranja čvrsto uverenje: prirodna nauka je pomalo ovladala čitavim područjem duhovna rada čovekova. Sva prava „nauka“ je u svojoj biti prirodna nauka. (Häckel 1934: 189)

Zbog progresivnih tvrdnji za tadašnje pojmove kao i njegovog djelovanja u filozofiji, u svakom području kojim se bavio ugrožavalo se višestoljetno religijsko biblijsko shvaćanje postanka svijeta i nastanka čovjeka zbog čega je trpio mnoge napade (usp. Zarnik 1934: 65–68).

Silnu borbenost Haeckela možemo da razumijemo, ako možemo, da je Haeckel od početka izvrgnut najžešćim napadajima osobito od branitelja biblijskih tradicija, a to i u čisto stručnim zoološkim pitanjima. Kada to nije moglo da koči razvitak biologije, počeli su sa političkim napadajima da naime darvinizam tobože pogoduje širenju marxizma. (Zarnik 1934: 68)

Njegov pokušaj uključivanja u filozofiju dotad smatranu „kraljicom svih znanosti“ i u kojoj nije imao formalno obrazovanje, bio je potaknut znanstvenim radom i istraživanjem prirodnih znanosti. Tako je razvio svoj vlastiti filozofski sustav koji naziva monizam, a temelji se na „podudaranju tvari energije i duha“, to jest – jedinstva prirode. Njegovo djelovanje u svakom području ugrožavalo je višestoljetno religijsko biblijsko shvaćanje postanka svijeta i nastanka čovjeka zbog čega je Häckel trpio mnoge napade (usp. Zarnik 1934: 65–68). Janko Borislavić parafrazira njegovu teoriju monizma.

Ludo, zar baš ova smrt najbolje ne dokazuje kako duša nije neodvisna od tijela i nije nego jedna od njegovih manifestacija, upravo isto gibanje organskih atoma kao i svako drugo njihovo gibanje; baš ta smrt dokazuje istinu monizma a obara dualizam. (Gjalski 1964: 10)

Janko Borislavić, nadahnut knjigama i željom za znanjem, odlazi u Jenu slušati predavanja E. Häckela koja su pohađali brojni mladi ljudi nadahnuti novim teorijama. No, kako je ranije navedeno, njegova učenja imala su mnogo protivnika pa tako i hrvatski filozof Bazala s početka 20. stoljeća tvrdi:

Ova knjiga ima isti pečat prirodoznanstvene preuzetnosti, isto neprijateljsko držanje prema tradicionalnoj i vladajućoj filozofijskoj struji, odaje i nedopustivu ignoranciju u predmetu povijesti filozofije, religije i crkve, i jednaki nedostatak dobre volje prosudjivati ove stvari bez predsuda i pravedno kao i Buchnerovo djelo „Kraft und Stoff (Bazala 1988: 210).

U svom glavnom djelu *Die Welträtsel, Gemeinverständliche Studien über biologische Philosophie*, iz 1899. godine Haeckel zastupa ateizam te materijalizam (usp. Bošnjak 2019: 684). Godine 1861. odlazi u Jenu predavati na sveučilište na kojem će se zadržati do kraja života. Njegova su djela bila dobro prodavana, a i odlikovao ih je zanimljiv način pisanja, brojni opisi s dalekih putovanja, kao i njegov likovni izričaj kojim je bilježio viđeno (Langhoffer 1919: 192–194). Čitajući djela E. Haeckela likovi hrvatskih realističkih i modernističkih romana nastoje se deklarirati kao zagovornici novoga doba koji se zalažu za prevlast prirodnih znanosti, a samim time i protivljenje dotad važećim religijskim dogmama.

Svojom filozofijom nije zadržao doista vjere u Boga... (Gjalski 1964: 31)

Još jedno analizirano književno djelo u kojem književni lik navodi E. Haeckela je roman *Bijeg* Milutina Cihlara Nehajeva.

A što sam skrivio? Pitali su me đaci o Haeckelu – i ja sam im još sasvim jasno kazao da Haeckel nije nikakav filozof i da je njegova knjiga o zagonetkama svemira puna netočnosti i presmjelih kombinacija. Ali da – ja sam i dodao da nije posao naravoslovca kritizirati kako svjetsku zagonetku rješava ova ili ona religija. Transcendentalni problemi ne daju se riješiti s pomoću običnih naših zasada – ta, Bože moj, to je tako stara i poznata stvar! »Ni to nije nekomu pravo. Kaže on: čuo sam, informiran sam. Od koga je čuo? Dakle– uhađaju me. I to još! »A da znadu kako je sva moja narav daleko od materijalističnog pogleda na svijet! »Ma što ja to govorim? Komu od tih ljudi može biti stalo do toga što ja mislim o temeljnim problemima filozofije? Maričić ili tko drugi – pa taj isti ravnatelj sa svojim talmaristokratskim manirama – i Radović sa svojom bijedom – što ti svi ljudi i znaju o Kantu ili Machu! Za njih je dosta, da sam im, ne znam ni sam za što, nesimpatičan – i hoće da mi naškode. (Nehajev 1917: 65)

Đuro Andrijašević kritizira Haeckelovo isticanje prirodnih znanosti iznad filozofije jer smatra kako se ne može nematerijalno objasniti pomoću znanosti. Takav stav je potaknut snažnom religioznošću koju mu je usadila majka. Usto navodi i njegova filozofska stajališta o monizmu, točnije stavu kako je svijet jasan sam po sebi i objašnjava sam sebe te sve što jest proizlazi iz jednog temelja postojanja, odnosno objašnjava se jednim principom. Đ. Andrijašević navodi filozofe Immanuela Kanta i Ernsta Macha kao svojevrstne autoritete u filozofiji koju poznaje. Immanuel Kant jedan je od glavnih predstavnika njemačkog idealizma, odnosno svog kritičizma – filozofskog učenja koje za temelj uzima preispitivanje uma. Ernst Mach pripadnik je empiriokritičizma, teorije koja „jedinom realnošću smatra doživljaje ili

osjete (boja, zvukova, oblika, topline, hladnoće, trajanja itd.)“ (Mach, Ernst, Hrvatska enciklopedija).

Oba navedena filozofska učenja u opreci su s tumačenjem svijeta pomoću prirodnih znanosti, teorije evolucije i zastupanja materijalizma za koje se zalaže Häckel, a Đuro se opredjeljuje za oprečno stajalište, dakle vjerovanju u filozofiju kao krunu svih znanosti.

4.6. Karl Robert Eduard von Hartmann

Ljudi su se zbog manjka odgovora na egzistencijalna pitanja krajem devetnaestog stoljeća okretali idealističkoj filozofiji, misticizmu i spiritizmu kako bi na iracionalnoj razini doživjeli spoznaju, a jedan od predstavnika takve filozofije njemački je filozof Eduard von Hartmann (usp. Šicel 1978: 14) koji je prvi uveo koncept nesvjesnoga u svom djelu *Philosophie des Unbewussten*. Također objedinjuje učenja Schopenhauerova voluntarizma te Hegelova panlogizma tako što je smatrao da volja i um moraju djelovati zajedno. Po njemu se volja rješava ideje te počinje svoj razvitak prelaskom u organski život, a onda i do vrhunca u čovjekovu umu. Još jedna kombinacija očituje se u njegovom shvaćanju, a to je u povezivanju pesimizma s evolucionističkim optimizmom, zbog čega smatra kako je moguće volju zadovoljiti i tada će čovjek prestati željeti i težiti nečem višem. Vitalističko poimanje životnih pojava, to da su one nadahnute životnom silom, spaja s mehanizmom, točnije on govori da uzroci, a ne svrhe, upravljaju događanjima u koje dalje uključuje i darvinizam s borbom za opstanak (usp. Bazala 1988: 248–251). Njegovo nesvjesno nadahnulo je Plotinovo Ništa pred koje svi dođemo i zbog toga se vraćamo svijetu stvarnosti (usp. Bošnjak 2019: 231)

Ksaver Šandor Gjalski je u svojim djelima iskazivao društvenu i psihološku dimenziju, ali je također uključio i tada aktualni dekadentizam te duhovne i parapsihološke studije (usp. Novak 2004: 122). On u svom učenju također smatra kako su seksualni nagon, kao i nagon za hranjenjem, ljudima izvor patnje jer nakon zadovoljenja nagona oni su u neutralnom stupnju ljestvice zadovoljenja (usp. Kokolari 2020: 155). Tako se ovo može primijeniti na Janka Borislavića koji čita Hartmanna i nakon svog seksualnog iskustva s Doricom doživljava potpuno razočarenje jer se prepustio svojim nagonima nakon kojih nije imao zadovoljenje.

Autori realizma nisu imali samo umjetničke pretenzije, već su sebe smatrali i kroničarima društva kao i društvenim analitičarima. Roman realizma je plod pokušaja devetnaestostoljetne književnosti da se približi suvremenom racionalizmu (zato se u romanima realizma inzistira na ljudskoj sudbini kao objašnjivom, znanstveno objašnjivom i kronološki

prikazivom slijedu događaja, prati se život i propadanje pojedinca kao niz uzročno-posljedično motiviranih događaja). Osim što u svoju strukturu roman realizma upija suvremeni racionalizam i gradi se kao znanstveni tekst, svoju vezu sa znanošću nastoji podcrtati i na eksplicitnijoj razini pa se zato unose i konkretna imena.

5. ČITATELJI EUROPSKE KNJIŽEVNOSTI 19. STOLJEĆA

5.1. Ivan Sergejevič Turgenjev

Ivan Sergejevič Turgenjev bio je vrlo utjecajan i prevođen autor u tadašnjoj Hrvatskoj (usp. Badalić 1972: 289). Imao je veliki utjecaj na hrvatske autore, posebice u protorealizmu, za vrijeme oblikovanja načina pisanja i stvaranja čitateljske publike. Tako su u njemu pisci, a i kritičari, poput Josipa Pasarića, (usp. Flaker 1968: 111) vidjeli primjer koji žele slijediti u obradi društveno-političke situacije (usp. Flaker 1968: 109), posebice zbog slične strukture ruskog društva (usp. Badalić 1972: 302). Jedino je njegov stil odgovarao svačijem ukusu (Nemec 1994: 143). Njegov jednostavan način pisanja, realističke teme, opisi likova te kulturna i društvena bliskost s Rusijom neki su od razloga zbog kojih je on postao svojevrsnim učiteljem realizma kako u Hrvatskoj tako i ostatku Europe (usp. Badalić 1972: 298). Njegov utjecaj posebice se očituje u likovima suvišnih ljudi koje on naziva „neudačnici“ (usp. Frangeš 1987: 230). Usto, bio je izniman poznavatelj ženske psihologije i senzibilnosti kako navodi Cvetišić Albertinov (usp. Badalić 1972: 301) te su njegovi ženski likovi postali neki od ženskih ideala. Turgenjevljev utjecaj na književnike, njihova djela i oblikovanja likova, višestruko je obrađivan jer je obilježio čitavu devetnaestostoljetnu književnost svojim snažnim utjecajem, no u ovom poglavlju promatrat će se utjecaj njegovih djela u fikcionalnoj stvarnosti likova koje su oblikovala.

5.1.1. Đuro Andrijašević

U romanu *Bijeg* Milutina Cihlara Nehajeva, glavni lik Đuro Andrijašević predstavlja otuđenog čovjeka, intelektualca koji se našao u maloj sredini koja ga je naposljetku dovela i do samoubojstva. Među knjigama koje je čitao, posebnu ulogu imala su Turgenjevljeva djela. Naime Đuro je na temelju ženskih likova iz novela i romana I. S. Turgenjeva oblikovao vlastito poimanje romantičnih odnosa te percepciju uzorne žene.

Njegov pojam o ženi kretao se između dva kontrasta. Jedno bila je djevojčica lijepa i umilna, vrijedna ljubavi čiste i prijegorne – takvom je smatrao gotovo svaku djevojku koju je dotada bio sreo. Drugo bila je žena, mati, požrtvovna i brižna, kojoj za volju velike njene dobrote valja da zaboraviš »ono« neugodno što ju je činilo ženom. Andrijašević čitao je sila toga o ženi svih mogućih vrsta, nisu mu bili nepoznati ni plodovi naturalista ni ženski tip francuske komedije. Ali sve to priviđalo mu se više ili manje maštom; u svojoj okolini nalazio je – bar mu se tako činilo – potvrdu samo za svoju misao; pa je bio nekoliko dana nezadovoljan kad je netom pročitao da je njegov omiljeni Turgenjev – tvorac Lize, Jelene i Đeme – držao svojom najboljom pripoviješću *Prvu ljubav*, u kojoj Đuro nije nikako mogao da shvati realnost tipa Zine. (Nehajev 1917: 19)

U romanu *Prva ljubav* Turgenjev obrađuje temu ulaska mladića Vladimira u svijet odraslih tako da se razočara u ljudske odnose, posebice ljubavne, kad dozna da je djevojka koju voli, Zinaida, ljubavnica njegova oca (usp. Turgenjev 1904: 1–113). Đurin je ideal nježna žena, religiozna i skrušena, i zbog toga mu je isprva Zora bila vrlo odbojna: zbog njenog samopouzdanja, komunikativnosti i znanja kojim raspolaže. U devetnaestostoljetnom obrazovnom sustavu i društvu odlike žena koje se njeguju su: „stidljivost, pobožnost, šutljivost, prostodušnost, skromnost, čednost i krotkost“ (Župan 2013: 51–52). Đuro u *Bijegu* navodi ženske likove iz književnih djela Ivana Turgenjeva koje imaju navedena obilježja, poput Lize (*Plemićko gnijezdo*, 1859. godine) žene koja nakon razočarenja u ljubav odlazi u samostan, Jelene (*Uoči dana*, 1860. godine) koja svojim idealističkim pogledom na svijet u siromašnom revolucionaru nađe ljubav i Gemme (*Proljetne vode*, 1879. godine), koja, nakon priznanja ljubavi čovjeku koji je iznevjeri, zadržava dostojanstvo te prekida kontakte s njim, puna ponosa i snažne volje. Đuro kao recipijent poistovjećuje njihov fikcionalni svijet sa svojim stvarnim jer se oslanja na znanje koje ima. Njemu su fikcionalni i stvarni svijet isprepleteni (usp. Zupan Sosič 2021: 73–74).

Đuro je iz početka osjećao neku antipatiju prema njoj, osobito mu se nije sviđalo što ona tako »muškarački« samostalno govori i radi. Instinktivno je osjećao da ta žena ne spada ni u jedan ni u drugi razred koji je on sebi bio stvorio u svojoj fantaziji, pa ju je susretao s nepovjerenjem. (Nehajev 1917: 20)

No, s vremenom su se zbližili i naposljetku stupili u intimne odnose na koje su imali različite reakcije.

Sam, on sam ubio je tu veliku ljubav koju je tako krasno pratila bogata priroda! I ona, kako je samo ona mogla izgubiti svijest i u tmuni vrta zaboraviti svetost čuvstva, oblačenu odmah užasnim časom, kad su se oboje otriježnili ne više kao dvoje idealnih drugova (tako je uvijek Đuro smatrao svoju ljubav) nego jednako kao cijelo to poniženo čovječanstvo, kao »običan« muž i »obična« žena! Bio je blizu toga da pobjegne, da je ne vidi nikad više – i kad je ipak morao da konačno izađe, da joj pogleda u oči, bilo mu je još groznije što ona nije imala nikakva prikora za nj nego još veću ljubav. (Nehajev 1917: 21)

Tada je ona u potpunosti narušila njegovu sliku žene kakva bi trebala biti. Pokazala se pravim primjerom žene koju se nastojalo potisnuti, one tjelesne, pohotne i sa znanjem, svim onim odlikama koje se nastoje spriječiti (usp. Župan 2013: 51). Društvo priprema žene na to da se ne cijene njihove osobine poput intelekta i sposobnosti jer će na taj način postati muškobanjaste, a time i nepoželjne, već se njeguje njihova pasivnost, ljupkost i šarm koji im jamči potvrdu (usp. De Beauvoir 2016: 348–350). Đuro, kao i ranije opisani Janko Borislavić, predstavljaju muškarce koji odstupaju od tradicionalne patrijarhalne slike zbog svojih feminiziranih obilježja. Jedna od njih je i čednost nakon koje proživljavaju svojevrstu propast u odnosu na vlastito moralno poimanje svijeta te zapravo postaju primjeri histeričnih muškaraca (usp. Kokolari 2020: 114–115). Đurin prvi duhovni slom bila je spoznaja da su odnosi između muškarca i žene samo ljudski nečisti nagoni (usp. Nemeč 2020: 73).

Đuro Andrijašević književni je lik kojem se fikcionalna stvarnost, mogući svijet, koji je upoznao u književnosti, kao i očekivanja potaknuta njima, prenijela na njegov stvarni svijet. Pojam koji bi se odnosio na pojedinca koji potaknut sadržajem književnih djela zamišlja sebe kao jednog od „junaka“ čiji bi život trebao biti u skladu s fikcionalnošću naziva se *bovarizam*.

Wolfgang Iser tvrdio je da „*kao da svijet*“, odnosno fikcionalnost, nije potpuno zatvoren u tekst već se proteže i u stvarnost (usp. Zupan Sosič 2021: 73). Zbog toga je došlo do Đurinog krivog percipiranja stvarnosti i nemogućnosti prihvaćanja svoje vlastite, zbog koje je, kao i mnogi likovi hrvatske književnosti, skončao počinivši samoubojstvo.

5.1.2. *Mira Kodolićeva*

Feminističke kritičarke ističu kako će žensko iskustvo navesti žene da književno djelo vrednuju drugačije od muškaraca jer problematika koja je njima bliska, muškarcima neće predstavljati zanimljivost (usp. Culler 1991: 39). Mira Kodolićeva, lik iz Kozarčeve novele

naslova *Mira Kodolićeva*, na osnovu prikaza žena u Turgenjevljevima, uviđa njihov nepravedan položaj (*koli jadni stvorovi smo mi žene*), a muškarci koji ističu Turgenjevljeve ženske likove, navode se kao primjer ideala. Usto objašnjava svoj tijek čitanja kojim se ponovno ženski način tumačenja književnih djela svodi na površnost i nemogućnost razumijevanja.

– Tako ja još nijesam nijednu knjigu pročitala.

– A da kako ste do sada?

– Tako, – čitala sam samo do trećine, ili do polovice, – pa onda preskočiv sve ostalo, odmah konac, pa sam ipak sve znala; ali kod tih ruskih novela nije se tako dalo. Ja sam doduše i tu pogledavala na konac, ali sam se ipak vraćala tamo gdje prestadoh, čitajući pobožno sve do konca kao molitvu... I meni je bilo, kao da ja to ne čitam, nego da sam ja sama Liza i Asja... Sada ja tek uvidih, koli jadni stvorovi smo mi žene... (Kozarac 1997: 48)

Sljedećim se Mirinim citatom dokazuje tvrdnja kako čitatelji najčešće poistovjećuju fikcionalni svijet sa stvarnim te ga isprepliću s iskustvima koja su im poznata zbog čega će najčešće imati potrebu poistovjetiti se s likovima o kojima čitaju te pronaći sličnosti u njihovim stvarnostima (usp. Zupan Sosič 2017: 72–74).

Kada je pročitala neke Turgenjevljeve, Tolstojeve i Daudetove pripovijesti, zapita ona Vukovića:

– Molim vas, je li se to uistinu dogodilo? Ja ne mogu vjerovati, da je to tek izmišljeno! Sirota Liza, zaslužila je ljepšu sreću... Ali ipak, ja joj zavidam...

– Ja mislim, da joj svaka čista duša mora zaviditi. (Kozarac 1997: 48)

Liza je djevojka koja se zaredila nakon razočarenja u ljubav zbog čega je ispunila svoju vjersku predanost. Tako ju Mira, iako žali zbog nesreće, poštuje zbog toga što utjelovljuje ideal čednosti. Rečenicom: „sada ja tek uvidih, koli jadni stvorovi smo mi žene“, Mira osvještava položaj žena u društvu usađivan odgojem i kulturom, o čemu će biti više riječi u narednim poglavljima. Također se poistovjećuje s ostalim ženama kao kolektivom – mi žene. Mira je u ovom primjeru empatično usporedila tuđe iskustvo i dovela ga u vezu sa svojim (usp. Župan Sosič 2021: 160). Ipak, zbog trajno usađenog sustava vrijednosti, nije se uspjela osloboditi i prepustiti utjecaju fikcionalnih svjetova koji, iako poznati i bliski, ipak nisu stvarni zbog čega Mira ne mijenja svoja stajališta o položaju žena uviđajući kako takvo što u sredini gdje živi nije

moguće. Žene su otuđene od iskustva koje im nije određeno i primjereno njihovom položaju te nisu u mogućnosti steći novo (usp. Culler 1992: 44).

5.1.3. *Turgenjev kao uzor*

Turgenjev je kao poznat i utjecajan europski autor (usp. Badalić 1972: 298) u maloj zemlji poput Hrvatske, ljudima koji nisu bili školovani, značio vrlo malo, no poznavali su ga oni hrvatski autori na koje je stilski utjecao. Primjeri u kojima se spominje Turgenjev u analiziranim djelima hrvatske književnosti obično se tiču mlađih intelektualaca koji se nastoje istaknuti u svojoj malograđanskoj sredini ili pojedinaca koji su smatrali Turgenjevljeve opise žena idealima.

Janko Polić Kamov u svojoj noveli *Ćuška* opisuje boravak studenata Dragutina Dikića i Matije Tomca na selu u kojem se nastoje nadvisiti nad okolinom isticanjem obrazovanja. Dragutin Dikić posebno se ističe svojom pretencioznošću pa tako i dječaka Spasoja navede na razgovor o književnosti. Dječak navodi kako voli čitati knjige o hrvatskoj povijesti, pjesme te posebno Augusta Šenou čija poneka djela čak zna i napamet. Spasoje zaneseno opisuje tragičnu povijest hrvatskog naroda te njegove kvalitete koje je Dikić samo šutke slušao sjećajući se kako je i sam nekoć tako razmišljao.

– Vi ste još mladić – turobno progovori Dikić kao da sluša one stihove svoje suputnice. – Zaljubljujte se, mladiću, i slušajte svoga pravoga učitelja Turgenjeva. Turgenjeva! (Kamov 1984b : 89)

Ne želeći se upuštati s mladićem u raspravu i tumačenje zašto bi trebao istraživati druge književnosti, on mu samo preporuči ugledanje na Turgenjeva.

Još jedan književni lik Arsen Toplak, lik iz romana Janka Polića Kamova *Isušena kaljuža*, smatra patriotizam malograđanskim, uskotračnim odabirom ljudi koji su ograničeni odgojem, religijom i ostalim konvencijama, a zaostalom smatra i samu hrvatsku književnost.

Osam i petnaest dana ne razgovara otac sa mnom, a ja pjevam pjesme i serenade, čitam Turgenjeva i Šekspira i zaboravljam sasma na Smičiklasi i Starčevića... S ovom prvom lumpacijom, koja navješćivaše skoru „anakreontiku“ ili deraču, ja sam prešao na čitanje svjetskih literata i ostavih Šenou. (Kamov 1984a: 136)

Ova dva primjera prikazala su pripadnike hrvatske mlade intelektualne struje koji se nastoje odmaknuti od hrvatske književnosti koja ne prihvaća novosti, već se drži starih ideala (usp. Šicel 1978: 98). Navođenjem stranih autora, Dikić i Arsen naglašavaju svoje nepripadanje i svojevrsnu uzvišenost nad malograđanskom okolinom iz koje dolaze.

5.2. Lav Nikolajevič Tolstoj

Zanimanje za filozofiju i književnost Lava Nikolajeviča Tolstoja posebno raste 80-ih godina 19. stoljeća. Međutim njegova djela nisu imala toliki utjecaj na hrvatsko književno stvaralaštvo kao ona njegova sunarodnjaka Turgenjeva. Područja u kojima se vidi utjecaj su hrvatske naturalističke drame i tematiziranje seoskog idealnog života (usp. Badalić 1972: 389–432). Sva su njegova djela prožeta duhovnošću i filozofijom te postaju vrijedna i kao izvor tih znanja, a on sam je bio velik ljubitelj Arthura Schopenhauera i njegove filozofije koju smatra samim vrhuncem i nekim od odgovora na ono vječno pitanje o smislu života (usp. Frelih 2012: 63).

Ana Karenjina roman je koji svojevremeno izaziva mnoge kontroverze tematizirajući bračnu nevjeru u devetnaestostoljetnoj Rusiji. Ana Karenjina ženski je lik čija se promišljanja i osjećaji vrlo istančano obrađuju. Detaljno je opisan njen način ophođenja s muškarcima u ulozi atraktivne žene, njen odnos s djecom, ona sama kao supruga, ovisnica o morfiju i naposljetku njen status u društvu. Bijeg s ljubavnikom i ostavljanje supruga i djece dok istovremeno ne pristaje na razvod, pokazuje njenu želju za strasti, iako ne podnosi činjenicu da se razori obitelj te zbog toga ne pristaje na razvod jer bi time izgubila voljenog sina.

5.2.1. Vera

Kad ga je na jednoj glazbenoj večeri upitala što misli o Ani Karenjinoj, gotovo mu bude neugodno što Vera hoće da čita tu knjigu i odgovori joj da bi knjiga mogla smesti njenu dušu. – Ta ja nisam više takva mala djevojčica, kakvom me vi držite! – Svaka velika knjiga je proživljena; i onaj koji ne može da na sebe prenese tu piščevu emociju bolje da ne čita knjige. (Nehajev 1917: 25–26)

Đuro Andrijašević u ovom ulomku, nakon što Vera spomene Anu Karenjinu, izražava svoje nezadovoljstvo i ističe stajalište o mogućoj nedopuštenoj seksualnosti i iskrivljenju morala koje čitanje u žena može potaknuti, zbog čega se njihovo čitanje uvelike nadzire (usp. Grdešić 2015). Smatra kako svatko čitajući knjigu proživljava stanja likova u čemu, insinuira,

ljudi više inteligencije imaju sposobnost napraviti distancu. Usto, njoj kao ženi nije omogućeno razvijanje stavova i zaključaka nakon nekog intelektualnog čina naprosto jer ih se nikad na to nije sililo, tako da bi svaka rasprava s muškarcima završila njihovom dominacijom (usp. De Beauvoir 2016: 495).

Ženske oćutješe preozbiljnost razgovora... (Nehajev 1917: 28)

Žene su odgajane i učene tako da šutljivost bude jedna od njihovih glavnih osobina te je znanje o većini stvari bilo namijenjeno muškarcima kao i javni govor o njima. Štoviše, ako bi žene i isticale svoje znanje, ispale bi vrlo nepoželjne i doživjele bi ismijavanje (usp. Župan 2013: 54).

Taj sud uzbudi još više Verinu znaličnost i kod prve prilike ona ispriča Đuri dojam lektire. Od nekog straha da ne bi možda bilo sasvim u redu upuštati se s muškarcem u razgovor koji je morao sam po sebi zaći ispod površine običnih društvenih odnosa, a nešto i od želje da vidi kako će Andrijašević pred cijelim društvom govoriti o istoj stvari, navrne Vera pred svima razgovor na Tolstoja. (Nehajev 1917: 27)

Poticanje razgovora o jednom romanu, a pogotovo tako kontroverznom za to vrijeme, za Veru je podrazumijevao iskorak u okolini u kojoj se nalazi. Komentiranje društvenih odnosa posebice onih intimnijih u bračnoj sferi bilo je vrlo provokativno, ali njoj je ujedno bila namjera i uvidjeti neka Đurina stajališta kako bi ga bolje upoznala. Spominjanje romana *Ana Karenjina* izaziva snažne reakcije ljudi na temelju kojih su se uočavala njihova stajališta prema mnogim sferama društvenog i obiteljskog života, ali se postavlja i najograničavanije pitanje – ono ženske seksualnosti i njene uloge kao majke. Ponovno se oćituje kako fikcionalni svijet nekog književnog djela utječe na stvarne svjetove čitatelja te kako im je otežano odvajanje od njega. Tako ga poćinju primjenjivati na njihov stvarni svijet te poćinju procjenjivati čitatelje odrećenog sadržaja kao ljude koji se slažu s njime ili čak žive istim naćinom.

5.3. Hrvatska književnost

Ćitanjem hrvatske književnosti, likovi najćešće izražavaju svoje politićko opredjeljenje, posebno su prisutne pjesme iliraca te književna djela iz hrvatskog narodnog preporoda. Ovaj

primjer detaljnije će se analizirati u poglavlju koje se odnosi na čitateljice, no u ovom kontekstu se odnosi na književna djela hrvatskog narodnog preporoda.

Kasnije joj čitao Šmitove pripovijesti i Vukove narodne priče, a još kasnije čitahu zajedno dubrovačke hrvatske klasike, njemačke i francuske velikane osamnaestoga vijeka, zatim domaće pjesnike novoga doba. Jednom čitajući „Kohana i Vlastu“ stane Živko i sav još plamteći od zanosa, što ga u njem uzbudiše krasni stihovi i uzvišene misli pjesmotvora... (Gjalski 1935: 44)

Književna djela ove tematike nastojala su probuditi nacionalni ponos potaknut slavnom prošlošću hrvatskog naroda ili naprosto epskim djelom kojim se veliča borba protiv germanizacije (usp. Fališevac 2002: 2).

U *Ćuški* Janka Polića Kamova dječak Spasoje upušta se u razgovor s Dikićem, mladim studentom koji u ruralnoj sredini nastoji iskazati svoju intelektualnu nadmoć nad lokalnim stanovnicima. Tako su započeli razgovor o književnosti.

– Šta čitate najradije?

– Povijesna djela o hrvatskoj prošlosti, pa pripovijesti historične.

– A pjesme?

– Jest, i pjesme. Šenoa – brzo proslijedi dječak – one njegove povjestice kao Smrt Petra Svačića. Ja to znam napamet, gotovo sve znam napamet – doda, pa se i opet zbuni.

Dikić je došao u najnesnosniji razgovor, što ga je mogao odabrati, ali ga i nehotice nastavi.

– Sa Šenoom svi počinju; i ja sam s njim počeo, ali ima i drugih lijepih knjiga. I vi ste cijeloga pročitali? (Kamov 1984b : 88)

Dikić s cinizmom pristupa dječaku koji zaneseno govori o Šenoi i povijesnim djelima jer, s obzirom na njegovu učenost i poznavanje suvremene književnosti, smatra navedena djela nazadnima. Takvim pristupom ističe se kao predstavnik mlade struje intelektualaca koji nastoje prihvatiti utjecaje iz ostalih europskih književnosti te pozivaju na ugledanje na zapadnu književnost, a usto se i kritički osvrću na tradicionalnu književnost (usp. Šicel 1978: 98).

Jest, to bijaše njihovo štivo. Matanić se je nosio kroz hiljade i hiljade. Što dakle bijaše tome čovjeku i što u njegovim djelima?... - Gledajte zapad! (Kamov 1984b: 90)

Sličan pristup hrvatskoj književnosti te pogled na književnost ostalih nacija pojavljuje se i u *Isušenoj kaljuži*, romanu Janka Polića Kamova, u citatu koji je naveden i u poglavlju *Turgenjev kao odmak od ovdje*.

Osam i petnaest dana ne razgovara otac sa mnom, a ja pjevam pjesme i serenade, čitam Turgenjeva i Šekspira i zaboravljam sasma na Smičiklasa i Starčevića... S ovom prvom lumpacijom, koja navješćivaše skoro »anakreontiku« ili deraču, ja sam prešao na čitanje svjetskih literata i ostavih Šenou. (Kamov 1984a: 136)

„Šenoa“ se u ovim primjerima koristi kao simbol koji predstavlja cijelo razdoblje, sustav pravila, tradiciju u oblikovanju književnosti od koje se ova dva lika intelektualaca okrenutih ka europskim, novim i modernim trendovima, ograđuju i smatraju ga nazadnim. Povratak sa studija u Europi pojedince je nagnao da počnu cijeliti zapadnjačku kulturu i racionalizam (usp. Kokolari 2020: 71–72), stoga Dikić svojom izjavom „gledajte Zapad“ izražava želju za napretkom.

Dakle razumjeti suvišnoga čovjeka, ali time i hrvatskoga dekadenta, u nekoj mjeri znači razumjeti kulturnu borbu „sostificiranije“ zapadne filozofije i „instinktivnijega“ slavenskog naslijeđa. (Kokolari 2020: 72)

Mnogi su čitanjem određenog sadržaja izražavali svoju pripadnost – odnosno identitet – koji oblikuju ideje iz navedenih knjiga ili časopisa. U sljedećem primjeru Arsen Toplak ističe svoj stav iz prošlosti prema Starčeviću koji je bio strastveni politički borac, polemičar i kritičar, a usto i predstavnik Stranke prava (usp. Frangeš 1987: 183).

Tako sam ja i najvolio čitati one pjesme, novine i knjige, koje bi nosile naslov „Hrvatska“, „Tomislav, Hrvat...“ ...Starčević je za mene *bio* „dobar Hrvat“, ja sam imao da *postanem* „dobar Hrvat“ = Starčevićanac. (Kamov 1984a: 123).

Arsen je pisac koji u *Isušenoj kaljuži* komentira vlastiti razvoj pripovijedanja, a u ovom citatu osvrće se na svoje početke susreta s književnošću u Hrvatskoj. Časopisi i novine tada su bili oblik medija koji nakon 1895. godine ima velik utjecaj na razvoj književnosti. U njima su se objavljivale novele, romani te mnoge političke, nacionalne ideje na hrvatskom jeziku (usp.

Brešić 2015: 68). Navođenjem literature u ovom citatu on se opredjeljuje za svjetonazor Stranke prava, koju je sam nadvisio te počeo negirati ikakve društvene pripadnosti i konvencije i tako postao građaninom svijeta.

Čitanjem djela hrvatske književnosti se dakle uobičajeno nostalgично osvrtao na prošlost, a sama književna djela bila su sredstvo osvještavanja nacionalnog identiteta, posebno ilircima i pravašima. Suprotno tome, književnim likovima koji su se smatrali intelektualno nadmoćnima nad sredinom iz koje potječu, hrvatska je književnost podrazumijevala zaostalost i umjetničku nevrjednost.

6. ČITATELJICA U 19. STOLJEĆU

6.1. Ženski identitet i seksualnost

Ženski identitet u građanskom društvu oblikovao se u odnosu na muški identitet koji je u patrijarhalnom društvu predstavljao osnovu. Na oblikovanje tog identiteta utjecale su razne discipline poput politike, pedagogije, medicine i svećenstva koje su odredile kako ženino jedino zvanje može biti supruga, a iznad svega majka (usp. Župan 2013: 25–28). Feministička teoretičarka Simone de Beauvoir u svom djelu *Drugi spol* piše: „To je nastanak patrijarhalne obitelji utemeljene na privatnom vlasništvu.“ (2016: 71). Dakle žena kao osoba bez privatnog vlasništva bila je podređena onome s vlasništvom, odnosno muškarcu. Tako je ženu odredila obitelj i život u domu te su njene uloge bile podređene ugađanju suprugu (usp. Župan 2013: 26) zbog čega se žene nastoji odgojiti strogim pravilima ponašanja kako bi im se omogućilo kretanje na društvenoj ljestvici kao i lagodan, siguran život bez potrebe za radom. Ovako je područje zanimanja muškarca koji joj sve omogućava postalo i središtem zanimanja žene, tako da ne postoji solidarnost ili pomisao o tome kako je nešto u položaju svih žena loše (usp. De Beauvoir 2016: 122–133).

Jedna od sfera ženskog života koja je vrlo sputavana, a u odabranim romanima obrađivana, jest ženska seksualnost. Bilo da se tematizira „posrnula djevojka“, ona koja je izgubila djevičanstvo, ili nevjera udane žene, hrvatski pisci su je obradili u više književnih djela.

Djelo francuskog filozofa Michela Foucaulta *Povijest seksualnosti* u kojem analizira pogled na seksualnost i njeno prihvaćanje u razdoblju od 16. do 19. stoljeća, opisuje kakav je bio odnos medicine, psihijatrije, društva i vlasti prema njoj te kako je to utjecalo na njen razvoj (usp. Foucault 2013: 5–19).

Imenovati seks od tog je vremena postalo teže i opasnije. Kao da ga je, da bi ga se zauzdalo u zbilji, najprije trebalo svesti na razinu jezika, kontrolirati njegovo slobodno kruženje u govorima, izbaciti ga iz izgovorenog i utrnuti riječi koje ga pokazuju odviše osjetilno prisutnim. I moglo bi se reći da su ga se same te zabrane plašile imenovati. Ne moravši ga čak ni izgovoriti, moderna čednost postigla je da se o njemu ne govori, samom igrom zabranjivanja koja upućuju jedna na druge: nijemosti koje svojom šutnjom nameću tišinu. Cenzura. (Foucault 2013: 19)

Buržuski koncept 19. stoljeća silno se trudio očuvati brak uz zatumljivanje ženskih potreba i zahtjeva, čak je i uskraćivanje ljubavi tada bilo nužno za održavanje odnosa dvoje supružnika (usp. De Beauvoir 2016: 450–452). Ranije je navedeno kako je majčinstvo ženina najveća uloga što će se navesti u sljedećem citatu iz romana *Bijeg* koji izgovara Đuro Andrijašević.

Drugo bila je žena, mati, požrtvovna i brižna, kojoj za volju velike njene dobrote valja da zaboraviš „ono“ neugodno što ju je činilo ženom. (Nehajev 1917: 20)

Đuro navodi ženske odlike požrtvovnosti te brižnosti koje bi trebale krasiti idealnu i ostvarenu ženu, odnosno majku. No u drugom dijelu citata spominje nešto „neugodno“ u ženskim obilježjima. Ovisno o ostatku romana i Đurinog razvoja karaktera opisanog u njemu to „neugodno“ vjerojatno se odnosi na skup negativnih stavova o ženama koje su u 19. stoljeću zastupali mnogi filozofi, na njihovu skoro pa demonsku pojavnost i njihov negativan utjecaj na ovaj tip fragilnih muškaraca kakva je većina naših likova, takozvanih dekadencata. Snažna kontrola ženskog tijela vršila se zbog stajališta kako je cijelo njeno tijelo prožeto seksualnošću (usp. Župan 2013: 131). Također sferu nelagode u ženskim obilježjima čini i menstruacija, koju tada većinom smatraju nečistim i nesretnim ženskim obilježjem koje se iznova ponavlja, a njoj pričinja patnju (usp. De Beauvoir 2016: 325–329).

Ženski likovi čija se seksualnost obradila na određen način su Lucija Stipančić iz romana *Posljednji Stipančići* te Ana Ivanović iz pripovijesti *Poslije nesreće* i bit će opisane u sljedećim potpoglavljima.

6.1.1. Lucija Stipančić

Mlada Lucija Stipančić zbog svog je gubitka djevičanstva, za koji je doznala njena majka, u potpunosti duhovno, fizički i moralno propala. Riječi u književnom djelu kojima se naziva njezin odnos s mladićem Alfredom su: razbojstvo, tajna, grijeh, sramota, izgubljena čast,

bolest. O ovakvoj represiji seksualnosti u 19. stoljeću kojom se izbjegava spominjanje imena, već se odabiru određene zamjenske riječi, piše Foucault (usp. 2013: 13–14).

Bila je uvjeren da će Bog oprostiti taj grijeh koji ljudi ne bi zaboravili nikada... (Novak 1964: 135)

Kao što je navedeno, određene institucije i društvo određuju status žene. Tako je i reakcija njene majke prvenstveno određena uvjetima postavljenima odgojem i kulturom čime se očituje potpunoj predanosti starije žene koja je sama razvila ublažene protuženske osjećaje (usp. Culler 1991: 47) oblikovane tijekom godina.

U romanu se počinje opisivati Lucijina boležljivost koja postaje sve jača, neodređeni bolovi posvuda, a zatim majka otkriva krvavi trag na postelji čime se zaključuje da je Lucija doživjela pobačaj. Vjenceslav Novak pokazao je velik senzibilitet i sposobnost opisivanja psihičkog stanja jedne mlade djevojke u tadašnjim okolnostima i obradio kontroverznu temu „pale djevojke“ ili „posrnule djevojke“ (usp. Frangeš 1987: 204).

Prvi čas nije shvatila, gledala je prestrašena u krv; no kad je Lucija stala govoriti kao u buncanju o sramoti, ona se snađe. Probljedi, krikne, u srcu je stisne muka, i klone do Lucijinog kreveta. (Novak 1964: 158)

Jedino brak omogućava ženi da se seksualno ostvari (usp. De Beauvoir 2016: 344) i stoga je Valpurgina prva ideja moliti mladića da oženi Luciju i vrati joj čast. Mašta u kojoj je Lucija naviknula živjeti, kao i misao o susretima s muškarcem, njihovom obožavanju njene pojave, odjednom se rasprsnula nakon prvog susreta s erotskim iskustvom koje je muškarca odredilo sućem njene vrijednosti (usp. Beauvoir 2016: 393).

6.1.2. Ana Ivanović

Ana Ivanović ženski je lik u pripovijesti *Poslije nesreće* koji je počinio preljub. Taj preljub uzrok je njenog duhovnog i fizičkog rastrojstva te rastrojstva njenog supruga Ivana Ivanovića koji je opisan u poglavlju o čitanju Arthura Schopenhauera. To dvoje supružnika ima bolesno i nemoćno dijete koje naposljetku i umire. Njen suprug ponekad sumnja kako je djetetova bolest posljedica njene nevjere. Teorija „degeneracije“ plod je eugenike i medicine perverzija, a uvijek se veže za nasljeđe bolesti te da neki oblik seksualne perverzije dovodi do bolesnog potomka (usp. Foucault 2013: 105–106). Seksualnost je predstavljala krivca za neograničene opasnosti koje nosi sa sobom te bi se nad takvim činom zahtijevala temeljita

istraga (usp. Foucault 2013: 59). U 19. stoljeću seksualnost se smatrala muškom sferom, njihovim zadovoljstvom, dok su jedine žene kojima je seksualnost bez braka bila dostupna bile prostitutke (usp. Degler 1974: 1468). Prosječna žena je seksualno iskustvo smjela doživjeti tek u braku, s muškarcem koji će joj pružiti materijalnu sigurnost i predstavljati joj i autoritet, a njena je obaveza do tog trenutka čuvati svoje djevičanstvo i krepost jer posrnuće bi je u potpunosti degradiralo te izazvalo prezir okoline (usp. De Beauvoir 2016: 387).

Ana Ivanović svojim je činom nevjere prekršila zakone braka, odnosno građanske obitelji koja je predstavljala stup devetnaestostoljetnog društva (usp. Župan 2013: 28–29). Nametnute su joj jedino bračne dužnosti i odnosi kojima seksualni čin služi jedino u svrhu razmnožavanja (usp. Foucault 2013: 22–39). Ana je kao mnoge djevojke u devetnaestom stoljeću bila obrazovana pomoću knjiga pedagoga koje su nastojale definirati poželjne karakteristike žena i oblikovati njihove „urođene“ uloge dobre kućanice, supruge i majke (usp. Župan 2013: 51–52). Također je u citatu navedena vanjština na koju se htjelo utjecati jer je ona odavala njen društveni status u građanskom društvu (usp. Župan 2013: 126).

Međutim, Ana Ivanovička nije bila ni iskvarena žena i odrasla je u posve čistu zraku, a uzgojila je gospodična Karolina po knjizi monsinjora Fénelona *De l'éducation des filles....* (Leskovar 1997: 19)

Odgajateljica ju je odgajala prema *Traktat o odgoju djevojaka (Traité de l'éducation des filles, 1687. godine (Fenelon 1805.)* čiji je autor francuski pedagog i teolog. Traktat je pisan pedagoški te prožet biblijskim naukom, a sadržaj je podijeljen u trinaest poglavlja (prijevod A. M. F.):

1. Važnost obrazovanja žena
2. Greške u uobičajenom obrazovanju
3. Prve osnove obrazovanja
4. Opasnost oponašanja
5. Neizravne upute
6. Povijest kao primjer
7. Principi religije
8. O religioznom nauku
9. Uobičajeni defekti kod djevojaka
10. Taština ljepote i odijevanja

11. Upute ženama za njihove dužnosti
12. Nastavak ženskih dužnosti
13. Odgojiteljica

Kroj njezinih haljina bijaše uvijek u suglasju s desetim poglavljem monsinjorove knjige gdje se govori o ženskoj taštini u ljepoti i napravi (Leskovar 1997: 19)

Nekadašnji buržujci smatrali su da ispunjavanjem neke dužnosti vezane za režim, Boga ili društvo znače jedinu sreću koja se može doseći jer su tad ispunili očekivanja od muškaraca (usp. Beauvoir 2016: 468). Ana je iznevjerila strog sustav pravila te se prepustila posebno potiskivanom obilježju žena – seksualnosti – koju se oduvijek smatralo glavnim uzrokom Istočnog grijeha (usp. Župan 2013: 52).

6.2. Čitateljica

Problem čitateljskog iskustva u žena koje konkretno i politički ističe feministička kritika, odnosi se na iskustvo čitatelja dok čita i na njegova druga iskustva, odnosno ograničena iskustva koja imaju zbog toga što ih se promatra kao žene. Također brojna ograničenja poput statusa u društvu, ekonomske ovisnosti i nemogućnosti izbora, onemogućavaju njihov razvoj životnog te čitateljskog iskustva (usp. Culler 1991: 36–38).

Krešimir Nemeć navodi kako su žene najčešće opisane vrlo površno, pune stereotipa i iz muške perspektive. Ženske likove hrvatske književnosti dijeli u 4 skupine:

- 1) Kućni anđeo – idealizirana žena, muška fantazija i oličenje nevinosti
- 2) Fatalna žena – senzualna zavodnica koja objedinjuje sve poroke
- 3) Fragilna žena – boležljiva, krhka
- 4) Žena na putu ka samosvijesti (Nemeć 2003: 100–101)

No iako u većini slučajeva površno opisani, sljedeći opisani ženski likovi susreli su se s književnošću te su autori nastojali opisati njihov način shvaćanja. Čitanje je bilo najveća prijetnja strogo određenim pravilima pri oblikovanju ženskog identiteta zbog čega je bilo pod velikom kontrolom. Tako se posebno mogao ugroziti njihov pokorni položaj u uređenom patrijarhalnom društvu (usp. Župan 2013: 129). U sljedećim će se poglavljima opisati sadržaj koji su čitale žene te kako je on utjecao na određene ženske likove.

6.2.1. Religiozna literatura

Od gospodarice se traži da je nabožna, jer bez Boga nije ništa (...) bezbožna je žena zadnji stvor na svijetu i neima sreće ni blagoslova, ona je gora od nieme živine. (Trstenjak 1886: 34, prema Župan 2013: 54)

Jedina literatura koju će žene samoinicijativno htjeti i smjeti čitati ona je religioznog sadržaja. Naime, pobožnost je jedna od odlika koja se nastojala usaditi u ženskom odgoju i obrazovanju. Tako su im nastojali usaditi i strah od Boga kako bi se postigla veća kontrola nad njihovim ženskim identitetom te savješću (usp. Župan 2013: 53).

U romanu *U noći* Ksavera Šandora Gjalskog, Kačić je nastojao potaknuti djevojčicu Ružicu na čitanje, no, ponovno, radilo se o poticanju na odabranu literaturu koja je ranije navedena, a ticala se nacionalnog identiteta koji je ona kao žena morala nositi u sebi i predstavljati ga.

– Rada bih kupila molitvenik, da idem u crkvu. Sutra je svetac, dobila sam lijepu novu odjeću, pa bih želila također imati u crkvi lijepo vezanu knjigu, a ne znam kakvu. Biste li vi htjeli sa mnom?

– Što će vam molitvenik! Tko danas kupuje molitvenike? – Kupite si radije, – ah – šta – ja i ne znam, koju bih vam hrvatsku knjigu preporučio, – malo koja što valja! (On se sam lecne i spozna, da ne govori drugo, nego ponavlja Bolićeve riječi.)

– A ma neću ja druge. Ne volim ja čitati. Meni je tek za molitvenik. Kažite dakle, koji. Al ne Filoteu – ni Jaisov – ni „Isus prijatelj malenih“, – to imadu sve učenice, – a ovih ni nema lijepo vezanih.

– Šta ja znam! Ajdemo k Županu ili Hartmanu, tamo ćemo naći, kad baš hoćete; jer ja znam, da ne bih kupio. (Gjalski 1935: 121)

No djevojka je to odbila te je izrazila želju za molitvenikom jer ona čitati ni ne voli, molitvenik kao zbirka molitvi ili biblijske priče za nju su značile siguran krug tema koje se odnose na njeno obrazovanje u pobožnosti.

Ana one knjige nije ni pročitala. Nju je bezvjerstvo kojim već prve stranice odisahu, odvratilo od čitanja pa nije htjela ni da je položi na stolicu gdje su ležali svesci knjige Životi svetaca i svetica Božjih. U tim je knjigama nalazila utjehe. (Leskovar 1997: 22)

Ivan Ivanović svojoj supruzi preporučuje čitanje filozofa Arthura Schopenhauera *Svijet kao volja i predodžba* koja je njemu samome pomogla u razumijevanju čovječanstva i života samoga, no Ani se ona u potpunosti kosila s njenim religioznim uvjerenjima. Tako je posegnula za onim što joj je blisko i što njoj pruža utjehu, a to su vjerske knjige.

6.2.2. Čitateljice i intelekt

U devetnaestom stoljeću postojalo je gotovo univerzalno mišljenje o tome kako žene imaju manji mozak, odnosno smanjene intelektualne sposobnosti te su predodređene za osjetilni svijet što je opisano u brojnim određivanjima normalnosti tijela (usp. Župan 2013: 41–42).

– Drugim riječima: ozbiljna literatura je samo za takve ozbiljne i tmurne muškarce, kao što ste vi; a mi – nedozrele kevice – valja da čitamo uvijek Andersena. Do koje godine, molim vas? – Ja sam već dosta stara.

– Starost se ne mjeri po godinama nego po zimama života.

(Nehajev 1917: 26)

Vera, ženski lik iz romana *Bijeg*, htjela se ograditi percepcije žene kao manje inteligentne, a osjetila ju je u razgovoru s Đurom. Navođenje Andersena kao pisca bajki podrazumijevalo je djetinjastost i uzak spektar shvaćanja književnosti osim dječje. U vrednovanju književnosti procjenjuje se sadržaj, vrijednost i kvaliteta književnog djela (usp. Župan Sosič 2021: 161) i time se bajke procjenjuju kao manje vrijedne posebno zbog čitatelja kojima su namijenjene. Tijekom cijelog devetnaestog stoljeća proteže se diskriminirajuće stajalište o ženama koje zastupaju filozofi, liječnici i psiholozi. U ovom kontekstu posebno se ističe Otto Weiniger sa svojim pseudopsihološkim djelom *Spol i karakter* (1901) u kojem objedinjava brojne teorije o ženi kao seksualnom biću koje nije sposobna za razumijevanje gotovo ničega. Piše kako žene čitanje koriste isključivo za približavanje muškarcu i njegovanje taštine (Weiniger 2020: 71).

Feminističke kritičarke ističu kako će žensko iskustvo navesti žene da književno djelo vrednuju drugačije od muškaraca jer problematika koja je njima bliska, muškarcima neće

predstavljati zanimljivost (usp. Culler 1991: 39). Tako i ženski likovi sa svojim opažanjima o pročitanoj sadržaju, muškarcima u obrađenim književnim djelima djeluju komično.

Sljedeći primjer odnosi se na novelu Janka Polića Kamova *Historijat jednog članka* u kojem Miha razgovara s djevojkom Klarom o drami. Kritički se osvrnula na jednu glumačku skupinu i govorila o književnosti na što je Miha odgovorio vrlo cinično:

– Poslušajte me. Vi vidite u svim knjigama tek scene koje vas tjeraju na oduševljenje, suze ili smijeh, ili ličnosti koje dobivaju vašu simpatiju ili antipatiju. Vi zapažate samo sjaj i raskoš i zabavu u glumištu, ali niti razumijete raspoloženje prikazivača niti ono gledalaca. I ne možete. Vas drugi nose: vi nemate korijena u zemlji. Za vas ne postoji borba za opstanak, a ko nje ne vidi i ne osjeća, taj ne može razumjeti svijeta.

Klara je blijedila od razočaranja. Osjećala je nešto istine u tom i nije znala što da kaže. Ona je držala da je već sasvim podivljao i da će se moći razmetati pred njim uživajući u svome znanju i njegovoj neprilici. Ali on je prekinuo, smeo i zbunio. I zaista, je li uopće što i bilo u tim silnim pripovijestima i romanima? Osjećala je užas onog svršetka, ali ga nije shvaćala. (Kamov 1984b: 13)

U ovom primjeru se vidi da se prema ženi odnosi kao prema osjetilnom biću koje može suosjećati, no ne i razumjeti, iako čita različite književne vrste. Brojne su se znanstvene i društvene discipline bavile upravo oblikovanjem i određivanjem onog „prirodnog“ u žena, što je zapravo bio isključivo vanjski utjecaj kulture (usp. Župan 2013: 60). Zbog toga Miha, a i Viktor, iz sljedećeg primjera u romanu *Gospođa Sabina* Eugena Kumičića, smatraju kako se sadržaj književnog djela krivo interpretira iz ženske perspektive.

– Strašni ste vi, muškarci! - uzdahne Zorka. Njene se riječi nisu svidjele Viktoru. Čudno mu je bilo da tako otmjena djevojka govori o muškarcima koje nije mogla poznavati. Viktor pomisli: „To je ona čitala" i odmah se umiri. (Kumičić 1965: 49)

Prema ranije navedenim izvorima, žene ne mogu imati vlastita stajališta osim onih koja su im usađena odgojem. Odgoj im nalaže čednost tako da izricanje stavova o muškarcima – posebno negativnih – nije bilo poželjno, odnosno smatra se kako nisu ni u mogućnosti oblikovati takvo mišljenje osim, kao u ovom slučaju, putem književnosti. Muškarac poput Viktora smatra da su žene uvijek priklonjene stavovima muškarcima, a usto, kako je ranije navedeno u poglavlju koje opisuje žene u devetnaestostoljetnom društvu, kao odlike se tretiraju neznanje, čednost i pasivnost koje ona kao otmjena djevojka mora imati posebno istaknute.

Sljedeće joj odgovara: „Slatka Zorkice, ne ljutite se!“ čime iskazuje svoj stav prema ženi kao infantilnoj i hirovitoj zbog čega joj se obraća kao djetetu.

Ženama iz romana *U noći* čitaju muškarci koji im i određuju literaturu jer se književnost prima i putem slušanja (usp. Nauman 1978: 129) Ujedno su i na taj način ostvarivale odnose s njima te ih održavale, poput Vilme. Tako su one zapravo zavoljele čitanje posredno, putem mladića.

Bilo joj, kao da je Živko ponio sa sobom sav njezin život, te od sada nije za dokolice drugo radila, nego knjige, što su ih zajedno čitali, opet u ruke uzimala i o minulim časovima razmišljala. Svaka stvarca, koja ju je na nj sjećala, bila joj neizrecivo draga. Osobito pisma, što ih je Živko ocu njezinu pisao, uvelike su je zanimala. Ako se i jesu u njima većim dijelom raspravljala znanstvena pitanja ili na široko opisivale knjižnice i muzeji ili potanko izvješćivalo o rijetkim spisima i ispravama, što bi ih pregledao na molbu Mirkovićevu, ipak je ona sve to s ljubavlju i veseljem čitala, najviše se radujući zaključku, u kojem je redovito i uvijek za nju dometnuo koju vijest i svagda završio: „Ne zaboravite pozdraviti dragu našu Vilu!“ (Gjalski 1935: 45)

I ovdje se ponavlja motiv ženskog nerazumijevanja onoga što čita osim putem emocionalnog unošenja i nostalgije. Pisma i knjige bili su joj jedini doticaj s osobom koju voli i nedostaje joj te se najviše radovala pozdravima u pismima koji su se izravno ticali nje same.

Još jedna od djevojaka iz romana *U noći* koju književnost veže za muškarca je Tinka, koja, oduševljena novim podstanarom Hojkićem, opisuje njegove kvalitete.

O, da vidite, kako krasnih knjiga imade! Obećao je, da će mi nekoje posuditi, no da će prije izabrati, što mogu čitati, a što ne. (Gjalski 1935: 50)

Navodi se primjer kako je muškarac morao birati knjige djevojci kako ne bi došla u doticaj s kakvom spornom literaturom, posebno romanima. Prije je to bio njezin otac koji joj je čitao pripovijesti. Jednom prilikom Tinka se sama našla pred Hojkićevom zbirkom te s velikim divljenjem i oprezom gledala naslove knjiga, dakle njen pristup književnosti je izvanjski, ne zadire u sadržaj dok nije prisutan muškarac koji bi joj htio čitati ili preporučiti određenu knjigu. Ona je sama htjela pročitati pjesmu koju je napisao Hojkić ne bi li mu se približila te je na ovaj način čitanje postalo intimnim.

„Domovini i dragoj! – Pjesme Petra Hojkića Peratovčanina". Tinka uzme sa strahopočitanjem knjigu u ruke i prolista je. Bile su u njoj lijepo vlastitom rukom pisane Hojkićeve pjesme. Na stijeni udari joj u oči okvir crn i zlatan, u kojem je bila svjedodžba zrelosti, na kojoj su svi redovi bili crvenom tintom debelo potkrižani, te se je kod svakoga predmeta čitalo: "izvrsno". Među knjigama, smještenim po ormaru i po stolovima, bilo je najviše zakonskih zbiraka, komentara, nekoliko pravničkih monografija, najviše u lijepim elegantnim koricama, a u koliko nisu bile vezane, nisu bile ni razrezane. No bijaše tu i čitav Heine, Lamartine, Schiller, Goethe, – sve u najljepšem i najtočnijem redu poredano. Tinka se ne usudi izvaditi nijednoga sveska, nego se čitavim tijelom prignula i onako čitala naslove, utisnute zlatnim slovima na hrptovima knjiga. Tad se sjeti Hojkićeve pjesme, radi koje je došla, te uzme u ruke „Vijenac". (Gjalski 1935: 73–74)

Ono što se poticalo u čitanju djevojaka jest nacionalna književnost, posebno ona iz ilirskog preporoda. Žene, kao čuvarice obitelji, u devetnaestostoljetnoj Hrvatskoj smatrale su se najboljim medijima za širenje nacionalnog identiteta. Ilirci su se počeli čvrsto zalagati za „čistoću“ žena, Hrvatica, primjerice grof Janko Drašković napisao je knjigu *Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter* kojom nastoji potaknuti djevojke na odabir jezika i književne literature jer one same većinom koriste njemački jezik (usp. Župan 2013: 38–39). I Živko nastoji pružiti Vilmi određeno znanje, no tek odabranim sadržajem.

Kasnije joj čitao Šmitove pripovijesti i Vukove narodne priče, a još kasnije čitahu zajedno dubrovačke hrvatske klasike, (...) Jednom čitajući "Kohana i Vlastu" stane Živko i sav još plamteći od zanosa, što ga u njem uzbudiše krasni stihovi i uzvišene misli pjesmotvora, reče: – "Vilmo, ja ne znam, ja Vlastu pomišljam uvijek kao tebe!" Četrnaestgodišnje djevojčice ne odvratila ništa, nego probljedi i brizne u plač. (Gjalski 1935: 44)

Kohan i Vlasta ep je koji piše Franjo Marković, tiskan je 1868. godine (usp. Šicel 1978: 193), a tematizira borbu bodričkih Slavena i Nijemaca, točnije borbu protiv germanizacije koja je tada vrlo aktualna u Hrvatskoj (usp. Fališevac 2002: 2). Dio koji je malu Vilmu pogodio bila je usporedba s Vlastom koja je postala žrtvom vlastita oca te je njen zaručnik Kohan oplakuje. U tom primjeru se ponovno očituje manjak ženskog iskustva i pretpostavka o tome kako su one osjetilna bića koja ne mogu kontrolirati emocije i sadržaj književnih djela te mogu razumjeti isključivo empatijom i uživljavanjem. Zato Vilma počinje neutješno plakati, a ni Živko ni ona ne znaju tomu razlog.

Raniji primjeri bili su oni neobrazovanih žena nižeg staleža, dok su drugi ženski likovi, pripadnice višeg staleža, vrlo načitanе. Putem književnosti se nastoje ravnopravno uključiti u razgovore te istaknuti svoje znanje koje ih razlikuje od tek obične nepismene žene.

Često se kritizira literatura koju čitaju moderne žene pa su tako u pripovijesti *Na Januševo* u zbirci *Pod starim krovovima* koja se bavi propasti plemstva, okupljene starije gospođe iz susjedstva u Klaudijinom društvu bile pripadnice novog sloja društva koji se počeo uzdizati, ali nije posjedovao eleganciju, učenost i stil starih plemića. Tako su gospođe bile mirisom, jezikom i odijevanjem ispod razine dostojne plemstva.

Napokon, da pred Klaudijom pokažu da nije tek ona jedina koja što čita, uzele su jedna drugoj pripovijedati što je koja čitala u „Weltblattu“ ili u „Agramer Zeitungu“ (Gjalski 1934: 74)

Sadržajem koji čitaju u navedenim časopisima, iskazale su svoje niske vrijednosne sudove jer u njima izlaze drugorazredni njemački romani koji su bili vrlo popularni u čitateljica novog visokog staleža (usp. Nemeč 2006).

Onda mi još govorite o napretku. Nekoć su naše žene ipak više toga znale i umnije razgovarale – nisu ni one bile filozofkinje – rado su ogovarale, ali opet – i baš majka one Lujzike, koja je toliko govorila, bijaše visoko naobražena žena. Cijeloga je Vergila u originalu pročitala, a Homera u latinskom prijevodu. (Gjalski 1934: 74–75)

Isticanje Vergilija i Homera u gornjem primjeru ovu čitateljicu određuje kao poznavateljicu klasičnih autora, pisaca epova koji se smatraju, dakako, visokom književnošću. Tim se odmakom od jednostavne literature ističe intelekt i pripadnost višem staležu. Kako se u zbirci *Pod starim krovovima* obrađuje tema propasti plemstva, odaje se počast starinskom odgoju (usp. Šicel 1982: 105).

Dakle, književnost u ulozi definiranja žena kao inteligentnih i učenih, nema preveliku ulogu. Njome se uglavnom određuje njihovo mjesto na društvenoj ljestvici ili im sadržaj koji čitaju određuju muškarci. Zbog manjka obrazovanja i samostalnosti, te posebno čitateljskog iskustva i oblikovanja načina čitanja „kao žena“, nisu bile u mogućnosti same oblikovati svoj ukus (usp. Culler 1991: 43).

6.2.3. *Romani kao žensko štivo*

Hrvatski su gradovi sredinom 19. stoljeća većinom germanizirani, a stanovništvo višeg staleža govori isključivo njemačkim jezikom. Žene su čitalačka publika za romane, posebno njemačke trivijalne koji su iznimno popularni, a čitaju se u originalu. (usp. Nemeć 1994: 51–53). Njihovi nastavci izlaze u prilogu *Luna*, u *Agramer Zeitungu* od 1826. do 1852. godine, a uz to još se čita i revija *Gartenlaube* u kojem se također tiska trivijalna proza. Tako je hrvatskim autorima u cilju bilo istisnuti njemačku prozu stvaranjem pripovjedne proze na hrvatskom jeziku (usp. Nemeć 2006). No tada je roman kao žanr podrazumijevao manje vrijedan tekst koji služi za zabavu i nije bio osobito visoke literarne kvalitete. Tako se August Šenoa kao aktivni pisac željan uspostavljanja hrvatske književnosti i čitateljske publike isprva nastoji ograditi od njega te svoje prozne tekstove naziva pripovijestima (usp. Nemeć 1994: 104).

Franjo Ciraki napisao je članak koji se bavio problemom predrasuda o romanu, a posvetio ga je autoricama Madame de Staël i Georges Sand. Također, njime se posebno obraćao čitateljicama. Glavnim uzrokom negativnog stava prema romanu smatra postojanje djela upitnih moralnih vrijednosti koja mogu imati vrlo nepovoljan utjecaj na čitatelja, odnosno čitateljicu (usp. Nemeć 1994: 104–105). Iako u ovom kontekstu prikazana negativno, Georges Sand bila je najčitanija autorica u Europi te su je hvalili, čitali i poštivali brojni autori poput Balzaca, Hugoa, Flauberta, Dostojevskog te ostalih. Usto je bila i vrlo utjecajna posebno kao ženska spisateljica, ali i kao spisateljica općenito. (George Sand 2021.)

6.2.4. *Beata*

Tako u *Mlinu kod ceste* grofica Beata Krušević pod utjecajem romana, i to posebno omiljene autorice Georges Sand, odlučuje pobjeći s glazbenikom koji ju je očarao.

Ja doista nisam nikada pravo vjerovala u tu ljubav. Ona strastvena bez mjere, prava Georges Sand, koju je i najvoljela čitati; on pak čovjek miran, poglavito za svoj posao zauzet. No ipak je oboje mislilo da se ljube; dok nije došlo drugačije. (Gjalski 1934: 194)

Sljedeći citat odnosi se na tadašnje uvriježeno mišljenje o tome kako romani mogu loše utjecati na žene. Zbog manjka njihova iskustva, one ne mogu na jednak način tumačiti književna djela zbog raznih ograničenja usađenih kulturom (usp. Culler 1991: 38–39).

...Beata bila je malko natepena romanima... (Gjalski 1934: 200)

„Natepena“ je pogrdan izraz koji u ovom slučaju označava ispunjenje praznine, odnosno manjka čitateljskog iskustva te znanja koje ona kao žena ima. Tako loš sadržaj bez kritičkog razmišljanja može imati štetnih posljedica, a ona pasivno prima informacije bez sposobnosti prosuđivanja o štetnom ili ispravnom. Osoba s kojom je pobjegla bio je siromašan, a usto i oženjen čovjek koji ju je doveo do potpune propasti i siromaštva od nekadašnje pripadnosti visokom staležu. Zbog njega je ostavila svog udvarača Batorića. U opisivanju svog odnosa s njim, koristila se književnim autorima.

On nije previše ljubio stihova, izuzevši dakako latinske, - Viktor Hugo bio mu pravim užasom; ja opet nisam mogla razumjeti ljepote njegova Vergila, za Hugoom pak ludovala. Osobito njegovi „Orientales“ su me zanesli. (Gjalski 1934: 188)

Vergilije predstavlja klasičnu književnost s određenim pravilima i uzvišenošću, tako da time pokušava opisati Batorića kao osobu od pravila, određenog sustava vrijednosti i tradicije koji se moraju slijediti. Također, nastoji se protiviti barbarskim običajima te idealizirati prošlost (usp. Nemeč 2020: 208). Pritom ona, obožavateljica Hugoa i njegovih pjesama *Istočnjakinje*, pati za dalekim, nepoznatim svijetom Orijenta. Orijent je na Zapadu smatran egzotičnim mjestom punim nepoznatih bića, mističnih krajolika i romance (usp. Said 1978: 7). Posebno se popularizirao u romantičarskoj likovnoj umjetnosti koja je očarana egzotičnim kulturama, neobičnošću i dalekom prošlošću, a sve su to pronašli u kulturama Bliskog Istoka te muslimanskog dijela sjeverne Afrike. No istovremeno, koliko su i očarani vizualnim dijelom toliko te kulture smatraju inferiornima, nemoralnima te barbarskima. Takav način prikaza pripadnika tih kultura prvi su primjeri orijentalizma (usp. Janson et al. 2013: 840) – zapadnjačke predodžbe i prikaza kulture koje su utjecale i na akademsko proučavanje Orijenta (usp. Said 1978: 7–39).

Beata u ovom primjeru ističe obožavanje Hugoovih pjesama orijentalne tematike te se s obzirom na njen odabir partnera s kojim bježi u nepoznato može zaključiti kako je ona sama bila željna egzotike o kojoj je čitala u njima. Takav način razmišljanja u potpunom je raskoraku s muškarcem poput Batorića koji svojim odabirom književnosti odražava suzdržanost i tradicionalnost. Ponovno, ženski lik čita empatično i vodeći se emocijama proživljava djelo.

Ovim primjerom se pomoću književnih djela i različitih ukusa u njihovu odabiru, istaknula razlika između dviju osoba.

6.2.5. Udovica

August Šenoa je pisac koji je obilježio razdoblje protorealizma, no njegova je kako piše Nemeč „tendenciozna proza s jakim prosvjetiteljskim akcentima dobrim dijelom izgrađena na literarnom programu koji se temelji na realističkim postulatima“ (1994: 134), zbog čega je uključen u ovaj diplomski rad. U pripovijesti *Prijan Lovro* (1873) pripovjedač na početku raspravlja s udovicom o problemu hrvatske čitateljske publike.

- Čitam romana, putopisa, novela, gospodarskih knjiga i toga više.
- Sve njemački?
- Dakako, ponešto i franceski.
- A hrvatski?
- Skoro ništa.
- A ipak ste – Hrvatica!
- Nevaljana Hrvatica, htjedoste reći, jel'te? I opet brzo umujete. Ovaj put se varate, gospodine! Vazda sam se ponosila ženskim srcem koje je, kako nam vi, učena gospodo, dokazujete, premašnije od našega uma. (Šenoa 1980: 2)

Udovica je u trenu kad joj prilazi pripovjedač čitala humoresku koja je objavljena u novinama. Tako ju se okarakteriziralo kao prototipnu čitateljicu trivijalne literature koja izlazi u novinama. Njeni argumenti odnosili su se na problem hrvatske sredine u kojoj izostaje nadahnuća zbog čega se ne može ni napisati djelo zanimljivog sadržaja. Ponovno se proteže motiv emocionalnog pristupanja književnom djelu karakterističnog za žene zbog kojeg ne mogu racionalno pristupiti sadržaju. Udovica se takvom stajalištu odnosi s cinizmom kritizirajući oblikovanje takvog mišljenja nametnutog patrijarhalnim društvom (*vi, učena gospodo*). No udovica nadalje kaže: „Ženska ćud je strasna, fantazija bujna, misao živa i brza kao ptica.“ ističući obilježja prosječne žene i čitateljice kao kriterije koje treba zadovoljiti. Bijeg od stvarnosti u fikcionalni svijet prvi je kriterij ženske čitateljice. Nakon takvog argumentiranja, pripovjedač je kao nositelj ideje realistične književnosti ponudio rješenje o junaku romana i sadržajima koji bi se onda trebali usredotočiti na hrvatsku stvarnost i malog čovjeka.

Udovica je lik-simbol hrvatskog čitatelja, ne samo čitateljice, koja kritizira hrvatsku književnost zbog sadržaja, čime se okreće stranim književnim djelima. Kako bi se oblikovala čitateljska publika, potrebno je čitatelju pružiti zanimljiv sadržaj kako ga ne bi tražio u stranoj književnosti.

6.2.6. *Lucija Stipančić i romani*

Prema Krešimiru Nemecu: „Lucija Stipančić je najprodubljeniji i najsloženiji lik čitave hrvatske književnosti 19. stoljeća.“ (1994: 231). Lucija je djevojka odrasla u patrijarhalnoj obitelji te pokazuje jasne znakove frustracije nepravедnim odnosom i privilegijama koje dobiva njen brat dok je ona potpuno zatvorena, ograničena i odsječena od svijeta, a jedan od načina njenog bijega od svakodnevice je čitanje. Kao kći jedne ugledne obitelji, morala je imati određene sposobnosti koje bi je činile prikladnom članicom visokog društva. Tako da je znala govoriti strani jezik, a otac je bio taj koji joj je određivao lektiru koja ju je oblikovala kao osobu.

Za godinu dana čitala je i govorila Lucija okretno u oba jezika, a otac ju je silio neprestano da čita njegove knjige o povijesti i geografiji, nabavio joj je zatim knjiga o kućanstvu i čitao s njome Kniggea: Umgang mit Menschen. – Valpurgi je pako najstrože naložio neka pazi da se ne bi Lucija bavila čitanjem romana. – Ženske to ne umiju čitati – reče joj on – kako valja; uvrte si osobito ovako mlade, koješta u glavu što ne može biti, a često je takav roman nerazboritoj mladosti prvi korak u moralnu propast. (Novak 1964: 53)

Kako je i ranije navedeno za Valpurgu, ona je primjer žene koja je razvila ublažene protuženske osjećaje (usp. Culler 1991: 47) te se slaže s ocem i sluša ga jer ne zna drugačije. Ipak, Lucijina mladenačka znatiželja i želja za zanimljivom joj književnošću poticala ju je na kršenje očevih naputaka te bi redovito čitala romane koji su utjecali na njeno stvaranje slike o svijetu.

Njezina se mladenačka fantazija razmahala i nada u djevojačku sreću porasla navlastito od nekog vremena pokle je, naime, svakih osam dana dobivala poštom iz grada jedan kaligrafski ispisani Petrarkin sonet... (Novak 1964: 65)

Lucija Stipančić bila je čitateljica njemačkih romana koje joj je otac zabranio. Također je postala žrtvom vlastite strasti i mašte potaknute njima. Simone de Beauvoir piše kako se pasivnost, koju njeguje odgoj u djevojaka, počinje adolescenticama činiti kao moć jer smatraju svaki dodir ili pogled žudnjom za njima te se tako objektiviziraju i postaju narcisoidne. Učene

da ne mogu svojom aktivnošću nešto poduzeti u životu, djevojke prihvate položaj pasivnosti koji im jamči sigurnost bez njihova djelovanja, a jedini način na koji mogu doći u doticaj sa svijetom koji im je zabranjivan jest putem maštanja (usp. 2016: 351 – 352).

...a čas bi uzela u ruke kakav njemački roman kojih je u Stipančića bila na tavanu puna jedna kista. (Novak 1964: 45)

Lucija iskazuje bunt nepoštivanjem pravila i ženski lik koji se suprotstavio autoritetu muškarca.

Ali kakav otac? – spusti Lucija niza se ruku s knjigom. – Zar mi je bio otac kakvi su drugi očevi svojim kćerima? Odgojili ste me ovdje kao u tamnici, a sad da ne smijem ni čitati? Ako sam ženska, imam i ja zdravog razuma da shvaćam svijet... (Novak 1964: 98)

Odgoj i obrazovanje djevojaka posebno je bilo usredotočeno na kontrolu slobodnog vremena u žena kako se slučajno u njih ne bi razvio inat i tvrdoglavost potpuno suprotne od težnje za naivnom poslušnošću (usp. Župan 2013: 55), a na ove poželjne osobnosti knjige bi imale vrlo štetan utjecaj. Ipak, najveći je problem bila njena izoliranost od vanjskog svijeta, strog otac, a ona i majka „zatočenice povijesti, uspomena i vlastitih iluzija“ (Nemec 1994: 231)

Od samog je početka pristup žena pisanoj riječi predstavljao poseban izvor tjeskobe muškarcima, kao i nekim ženama. Kroz stoljeća – od antike do danas – zabilježeni su brojni pokušaji da se kontrolira njihova pismenost. (Grdešić 2015)

Primjerice u *Traktatu o odgoju djevojaka* spomenutog ranije navodi se kako se mora strogo kontrolirati ono što žene čitaju inače ih mašta može iskvariti (usp. Fenelon 1805: 14). Tako su joj romani bili jedini izvor životnih iskustava zbog čega se i žensko čitanje prvenstveno nastoji ograničiti.

Prema njemu je smjela dapače igrati ulogu gospodične kakvu je u sebi pomišljala iz doba viteštva s kojom se iz očevih romana upoznala. On se ponizivao pred njom i govorio joj svakojake fraze kakove je čitala samo u najzanimljivijim romanima. (Novak 1964: 144)

Djevojke i djevojčice su silna pravila koja ih određuju kao žene – mirovanje, neaktivnost i zabrane – dovodile do dosade koja bi rezultirala romantičnim maštanjima te patnjom i narcizmom uzrokovanim željom za prihvaćanjem (usp. Beauvoir 2016: 314). Kontrolom slobodnog vremena i ukalupljivanjem u stroge obrasce patrijarhalnog društva (usp. Župan 2013: 55), djevojka poput Lucije nije mogla opstati u takvom društvu zbog čega se razbolijeva i pati.

7. STUDENTI ČITATELJI

Roman Ksavera Šandora Gjalskoga *U noći* (1886) tematizira društveno, kulturno te političko stanje sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća u Hrvatskoj koje obilježava razdoblje vlasti bana Károlyja Khuena-Héderváryja (usp. Novak 2004: 121). Likovi su mladi studenti različitih, tada aktualnih, političkih stavova ili kako Šicel piše: „...personifikacije političkih ideja“ (1993: 355). Svi oni prolaze osobna previranja i promjene te nastoje pronaći najbolji mogući odabir između ideala i stvarnosti nužnih za uspjeh. Mladi strastveni pravaš Petar Krešimir Kačić, odgojen u ilirskom duhu, na studiju se prava upoznaje s programom Stranke prava čijim se idejama potom priklanja. Čitao je isprva većinom djela vezana za studij i pravo jer mu je jedini cilj bio obrazovati se.

Koliko put bi ga zatekla zora, gdje još uvijek podbočen laktima bulji u Iheringov „Geist des römischen Rechtes“, ili u Lassalleov „System der erworbenen Rechte“, ili u Buckleovu „History of civilisation“ ili u Kunzeov „Wechselrecht“, ili u Ciceronove govore. I nikada nije žalio za neprospavanim noći. Ta malo da nije vidio i osjećao, kako mu se duh spoznaje čitanjem tih knjiga sve više širi, kako mu se obogaćuje obzorje znanja (Gjalski 1935: 16)

No zapravo je na taj način rješavao svoje dvojbe o tome koji je ispravan način nošenja sa svakodnevicom, kao radikalni pravaš ili možda mirniji pripadnik društva koji će si osigurati posao i život, ali protiv ideala. Roman prati mlade studente upletene u mrežu politikanata, a njihova podjela odnosi se na stranačke svjetonazore. Isprva se Kačić odbija suočiti se s knjigama koje su mu predlagali ostali pravaši.

Dosada nije još Kačić čitao knjiga, što mu ih je donesao Jelenčić. Žacao ih se, jer se je bojao, da bi ga mogle previše zavući u politiku na štetu njegovih nauka. A, pravo rekavši, ono malo vremena, što mu je preostalo od učenja, probavio bi na ulici u beskrajnim šetnjama s Jelenčićem

i Bolićem, na kojima se dakako dosta naslušao politike svojih prijatelja, (...) Nije dakle nikada dospio k tomu čitanju. Jednom je pokušao, ali jezik, koji je tu našao, pravopis, pa i misli, sve mu je to bilo tako neobično, tako protiv pravila i ukusa, što ga bješe prisvojio po školama i iz drugih knjiga, da mu se nije dalo nastaviti. (Gjalski 1935: 63)

Kačić je izgradio svoje čitateljsko iskustvo na temelju literature s kojom se ranije susretao. Cijeli način oblikovanja ovih književnih djela bio mu je nepoznat i protivio se njegovu sustavu vrednovanja. No s vremenom je i sam postao strastveni pravaš.

Te se noći kasno, veoma kasno utrula svijeća u Kačićevoj sobi, a drugi je dan prvi put u svom životu zanemario predavanja, ne mogavši se odijeliti od tih novih svojih knjiga, koje se divno slagale sa njegovim čuvstvima i željama! (Gjalski 1935: 63)

Stavovi vezani za veličanje svega hrvatskog vrlo su mu čvrsti tako da dolazi u sukob s prijateljem Živkom Narančićem, narodnjakom koji se zalaže za dominaciju kulture, znanja i razuma, zbog toga što čita njemačku književnost kojoj se ovaj toliko protivi.

– Ti dakle „Fausta“ – još čitaš?

– Ah ta znadeš, koliko ga ljubim!

– Mene više ne zanima, – reče Krešimir i baci knjigu na stranu.

– Ta, Bože moj, to mora da je od najnovijega vremena! Nisu li i za tim grmom Jelenčić i Bolić?
– nehotice usklikne Živko iznenađen i zabrinut.

– Kakav Jelenčić? Valjda imam svoj rođeni sud. No ne mili mi se taj naduveni Nijemac Goethe, koji ima toliko prezira za sirotinju, a bio je rob svoga gospodara. – Nijemac – šta ćeš! (Gjalski 1935: 36)

Kačić kao strastveni pravaš ne podnosi išta njemačko u znak protivljenja germanizaciji. Kritika sveg njemačkog odnosi se i na jezik, književnost te filozofiju. Narančić insinuirao kako je Kačićovo stajalište u potpunosti potaknuto Pavlom Bolićem, koji je bio strastveni pravaš i Kačićev prijatelj koji mu je predstavio nove svjetonazore.

Neprestance navaljivale mu Bolićeve riječi u pamet i njegovo posprdno izgovaranje Goetheova imena. Pomisli također, da Hrvati imaju drugoga posla nego rasplamćivati svoja srca verzovima

njemačkoga pjesnika, te mu se pače Narančić taj mah pričini, kao da nije patriotičan. (Gjalski 1935: 47)

U ovom romanu književni likovi ističu svoje političke stavove putem književnosti. Tako Kačić počinje, potaknut Bolićevim stavovima, iskazivati isključivost i radikalizam optužujući Narančića za nepatriotizam samo zbog čitanja njemačkog pjesnika. Pravaši su bili poznati po svojim agresivnim napadima na neistomišljenike, a njihovi programi ostali su samo retorika zbog slabe organizacije (usp. Šicel 1982: 78–80). Njihova predanost hrvatstvu ponekad prelazi u iracionalnost kao u ovom primjeru kad se Kačić propitkuje je li nepatriotičan.

Tako su jednom sastali u Ilici jednoga od prvih hrvatskih pjesnika. Na pravo đачki upit Kačićevo, što misli Bolić o tom pjesniku, odvratu mu ovaj prezirnim pogledom na književnika: „Ludorije! Da mu je glava normalna, ne bi bio stihotvorac i ne bi letio po zraku. Hrvatska treba drugi, pozitivni rad. Ne čitam pjesama – nikakovih. (...) Kačić si ne mogaše pomoći, a da se ne bi nasmjehnuo i ponovio u sebi: „On neće s pjesnikom da kule po zraku gradi!“ – No u tili čas sam se ukori i poplaši, nije li sada bio nepatriotičan (Gjalski 1935: 64)

Gotovo religijski, Kačić se bojava zgriješiti i mišlja zbog svoje velike predanosti nacionalnim interesima.

Napokon lakše je čitati novine i brošure nego učiti znanstvene knjige, i tako prođe godina, dođu ispiti, gradivo se tek nekako svlada, samo da su mogući makar kakvi odgovori, pa mladić nema snage, da si svojim znanjem osigura život, nego se utječe pod okrilje službe, pa od vatrena političara akademičkoga eto ti strašljiva šutljiva činovnika, najboljeg oruđa svačije volje. (Gjalski 1935: 36)

Političke brošure još su jedan od izvora koji čitaju mladi pravaši želeći širiti svoje ideje, što Narančić u ovom primjeru ističe kao jednostavniji put učenja i doznavanja. Njegova je težnja učenjem i proučavanjem knjiga steći potrebno znanje i izgraditi sebe kao osobu. Smatra kako političke stranke očekuju da im pristupe mladići koji s nedovoljno znanja kreću u nekonstruktivnu borbu već u puste polemike. Živko Narančić potpuna je suprotnost Kačiću u ovoj fazi njihova odnosa jer se vodi svojim uvjerenjem kako je najvažnije obrazovanje, koje ako ima, neće morati pripadati nijednoj stranci. Do njihovog razilaženja dolazi i na političkom i na privatnom planu. Naposljetku se Kačić nije mogao suočavati s političkim okolnostima kojima je bio nedorastao, morao se brinuti za svoju i Ružičinu egzistenciju te se zapošljava kao

činovnik u uredu Hojkića koji mu je bio veliki protivnik. Ideali mladića suočeni su sa stvarnošću i uvjerio se kako u takvom društvu nije moguće biti posvećen nekoj političkoj ideji. Likovi su u ovome romanu dokazali kako se u pravaštvu, književnost koristi samo kao sredstvo za ideološko-politički obračun (usp. Nemeč 1994: 143).

8. ZAKLJUČAK

Na temelju interdisciplinarnog istraživanja koje je objedinilo sociologiju, psihologiju, filozofiju prisutnu u književnosti, uočene su određene sličnosti analiziranih književnih djela. Analizirani književni likovi mogu se nazvati naslovljenicima pripovijedanja. Taj pojam uveo je Gerald Prince, a odnosi se na komunikacijski par autora u unutartekstnoj razini. On može biti književni lik koji je detaljno opisan i karakterizirana mu je osobnost te njime autor nastoji oblikovati interpretaciju stvarnog čitatelja (usp. Biti 1997: 45). Tako su autori uglavnom implementirali književna djela svjetske književnosti ili filozofije u svoja djela – likovi su ih parafrazirali. S obzirom na hrvatsku književnost u 19. stoljeću, posebice čitateljsku publiku, bilo je nužno oblikovati književno djelo u kojem je lik nositelj određene ideje jer samo tako su mogli doprijeti i do onih koji nisu visokoškolorani te nisu upoznati s navedenim književnim djelima koja su oblikovala likove. Autori su bili umjetnici, pedagozi, nositelji ideja te domoljubi (usp. Nemeč 1994: 198).

Čitatelji su pripadali različitim društvenim slojevima. Posebno se ističu studenti koji su pripadali srednjem ili niskom sloju te se obrazovanjem nastojali izdici od toga, visoki stalež odnosno plemstvo te posebna skupina – čitateljice. Uočeno je kako su odabirali različite naslove ovisno o svojim svjetonazorima, mislima i mogućnostima.

Studenti-čitatelji mogli bi se podijeliti u tri skupine ovisno o sadržaju koji čitaju. U prvoj skupini se posebno isticala literatura tada aktualnih nositelja filozofskih misli poput Arthura Schopenhauera (pesimizam), Ernesta Häckela (monizam) te Karla Roberta Eduarda von Hartmanna (nesvjesno) koje nisu bile u skladu s kršćanskom dogmom. Time su se isticali kao mladi intelektualci, pasivnog karaktera koji su u potrazi za smislom postojanja, a ta ih je potraga najčešće dovodila do samoubojstava. Ta skupina likova naziva se i dekadentima (usp. Kokolari 2020: 93). Druga skupina mladih pomoću književnih je djela iskazivala svoju opredijeljenost za određenu političku stranku, a trećoj skupini pripadaju oni koji se nastoje izdvojiti iz malograđanske hrvatske sredine čitanjem djela stranih autora za koja su smatrali kako trebaju postati uzor hrvatskoj književnosti.

Pripadnici plemstva nastojali bi istaknuti svoju učenost koja dolazi s njihovim položajem u društvu poput poznavanja klasičnih jezika i književnosti. Podskupina plemstva bilo je novo plemstvo, ljudi koji su se izdignuli na društvenoj ljestvici. U ovom diplomskom radu kao primjer su navedeni ženski likovi koji su željeli istaknuti kako čitaju, no govorili su o

drugorazrednim njemačkim ljubavnim romanima čiji ih je odabir okarakterizirao kao neobrazovane.

Velika skupina koja se analizira su čitateljice, a za uvod u tu temu opisuje se status žena u 19. stoljeću. Uočen je utjecaj patrijarhalnog društva koji je oblikovao njih kao karaktere, a time i čitateljice. Žene su otuđene od iskustva koje im nije određeno i primjereno njihovom položaju zbog čega nisu u mogućnosti steći novo (usp. Culler 1992: 44). Najčešće im muškarci brane čitanje, neki ih na nj pak usmjeravaju, a tu su dakako i oni koji ih osuđuju prema onome što čitaju. Gotovo uvijek je čitanje ženama iskrivljavalo stvarnost jer su opisivane kao empatične čitateljice koje nisu sposobne razlikovati književnost od stvarnosti te im novosti koje time usvajaju mogu utjecati na strog odgoj koji se njeguje i uči odmalena.

Uočeno je, također, i kako se u mnogim primjerima pojavljuju isti autori i njihova djela te nositelji određenih ideja. Svaki od njih utjecao je i na autore obrađenih književnih djela u oblikovanju likova, no tema ovog rada odnosi se na literarnu stvarnost likova i njihova postupanja potaknuta onim djelima koja navode. Neki od likova su učili kako živjeti iz literature, neki su se nadahnuli te promijenili živote, no najviše ih je psihički i moralno propalo upravo pod utjecajem književnih djela.

SAŽETAK

U romanima i novelama hrvatske književnosti razdoblja realizma i moderne često se pojavljuje motiv likova čitatelja. Interdisciplinarnim istraživanjem i uključivanjem teorije mogućih svjetova, estetike recepcije i sociologije književnosti u ovaj rad, analizira se utjecaj sadržaja književnih djela koja čitaju likovi na njihovo oblikovanje karaktera u fikcionalnoj stvarnosti. U korpusu književnih djela odabranih za analizu u ovom diplomskom radu pronašli su se naslovi: *Janko Borislavić, U noći, Na Januševo, Poslije nesreće, Mira Kodolićeva, Bijeg, Posljednji Stipančići, Pavao Šegota, Isušena kaljuža, Čuška, Prijan Lovro, Gospođa Sabina*. Koncepti oblikovanja karaktera likova uvjetovani su određenim književnim djelima koja utječu na njihove postupke, misli, odluke i stavove. Tako se često pojavljuju likovi sa sličnim motivacijama poput otkrivanja smisla postojanja, traženja uzora u stranim književnim djelima, političkim opredjeljenjem nadahnutim čitanjem ili otkrivanjem čitanja kao što je to slučaj u žena. Razlikuje se utjecaj književnosti na muške i ženske likove. Dok su muški likovi uglavnom intelektualci koji su u potrazi za većim smislom, političkim opredjeljenjem ili književnim uzorom, ženskim likovima je književnost, posebno romani, zabranjivana zbog opasnosti od zastranjenja. Muškarci su uglavnom obezvrjeđivali njihovo čitanje te poticali čitanje određenih vrsti koje potiču – tada poželjna i određena – ženska obilježja. Tako su čitateljice najčešće okarakterizirane kao empatične i emocionalno uživljene što ih dovodi do nerazlikovanja književnosti i stvarnosti te želje za nečim nedostižnim odnosno očituje se *bovarizam*. Književnost 19. stoljeća nastojala je oblikovati likove te njihove sudbine logično i znanstveno objašnjivo te ih prikazati kao rezultat uzročno-posljedično motiviranih događaja čime se nastoje približiti pozitivizmu. Tako su autori književnim djelima koja utječu na postupke i oblikovanje likova dokazivali ispravnost svog statusa društvenih analitičara.

Ključne riječi: književni likovi, fikcionalna stvarnost, estetika recepcije, teorija mogućih svjetova, bovarizam, 19. stoljeće, pozitivizam

SUMMARY

In novels and short stories of Croatian literature of the period of realism and modernity, the motif of the characters of the reader often appears. Through interdisciplinary research and the inclusion of the theory of possible worlds, the aesthetics of reception and the sociology of literature in this paper, the influence of the content of literary works read by characters on their character formation in fictional reality is analyzed. The corpus of literary works selected for analysis in this thesis contains the following titles: *Janko Borislavić, U noći, Na januševu, Poslije nesreće, Mira Kodolićeva, Bijeg, Posljednji Stipančići, Pavao Šegota, Isušena kaljuža, Ćuška, Prijan Lovro, Gospođa Sabina*. The concepts of character formation are conditioned by certain literary works that influence their actions, thoughts, decisions, and attitudes. Thus, characters with similar motivations often appear, such as discovering the meaning of existence, looking for role models in foreign literary works, political orientation inspired by reading, or discovering reading, as is the case with women. The influence of literature on male and female characters is different. While male characters are mostly intellectuals looking for a greater meaning, political affiliation, or literary role model. Female characters, especially in novels, were banned because of the danger of deviance. Men generally devalued their reading and encouraged reading of certain types that encouraged - then desirable and certain - female characteristics. Thus, readers are most often characterized as empathetic and emotionally enlivened, which leads them to indistinguishability between literature and reality, and the desire for something unattainable, that is, bovarism. The literature of the 19th century sought to shape the characters and their destinies logically and scientifically explicably, and to present them as the result of cause-and-effect motivated events, thus trying to approach positivism. Thus, the authors proved the correctness of their status as social analysts through literary works that influence the actions and shaping of characters.

Keywords: literary characters, fictional reality, aesthetics of reception, theory of possible worlds, bovarism, 19th century, positivism

LITERATURA

1. Badalić, J. 1972. *Rusko-hrvatske književne studije*. Zagreb: Liber.
2. Bazala, A. 1988. *Povijest filozofije; Knjiga peta: novija filozofija od Kanta: razvoj kritičizma, pozitivizma i evolucionizma* (Svez. III.). Zagreb: Globus.
3. Biti, V. 1997. *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska
4. Bošnjak, B. 2019. *Povijest filozofije 3*. Zagreb: Školska knjiga.
5. Brešić, V. 2015. *Hrvatska književnost 19. stoljeća*. Zagreb: Alfa.
6. Culler, J. 1991. *O dekonstrukciji: teorija i kritika poslije strukturalizma*. Zagreb: Globus
7. Darwin, C. 2007. *Podrijetlo čovjeka i odabir ovisan o spolu I*. Zagreb: Školska knjiga.
8. De Beauvoir, S. 2016. *Drugi spol*. Zagreb: Ljevak.
9. Flaker, A. 1968. *Književne poredbe*. Zagreb: Naprijed.
10. Foucault, M. 2013. *Povijest seksualnosti i volja za znanjem*. Zagreb: Domino.
11. Frangeš, I. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
12. H. W. Janson, e. a. 2013. *Jansonova povijest umjetnosti*. Varaždin: Stanek.
13. Jelčić, D. 1978. *Hrvatski narodni i književni preporod*. Zagreb: Školska knjiga.
14. Jelčić, D. 2004. *Povijest hrvatske književnosti* (2. izd). Zagreb: Naklada P.I.P.
15. Judson, P. M. 2016. *Povijest Habsburškog Carstva*. Zagreb: Sandorf.
16. Kalin, B. 1980. *Povijest filozofije s odabranim tekstovima*. Zagreb: Školska knjiga
17. Konstantinović, Z. 1970. Estetika recepcije H.R. Jaussa. u: Hristić, Z. (ur.) 1970. *Hans Robert Jauss; Estetika recepcije*. Beograd: NOLIT, 9–29.
18. Mill, J. S. 2000. *Podređenost žena*. Prev. Nadežda Čaćinović. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
19. Mill, J. S. 2020. *O slobodi*. Zagreb: Jesenski i Turk
20. Nauman, M. 1978. Književnost i problemi njene recepcije. u: Konstantinović, Z. (ur.) 1978. *Teorija recepcije u nauci o književnosti*. Beograd: NOLIT, 129–161.
21. Nemeč, K. 1994. *Povijest hrvatskog romana*. Zagreb: Znanje.
22. Nemeč, K. 2020. *Leksikon likova iz hrvatske književnosti*. Zagreb: Ljevak.
23. Novak, S. P. 2003. *Povijest hrvatske književnosti: od Bašćanske ploče do danas*. Zagreb: Golden marketing.
24. Novak, S. P. 2004. *Povijest hrvatske književnosti: od Pešte, Beča i Beograda* (Svez. II). Split: Marjan tisak.

25. O'Hear, A. 1999. *German Philosophy Since Kant*. New York: Cambridge University Press.
26. Said, E. W. 1978. *Orijentalizam*. Zagreb: Konzor.
27. Schopenhauer, A. 2005. *Savjeti i načela*. Zagreb: Slovo.
28. Schopenhauer, A. 2016. *Svet kao volja i predstava*. Prev. Božidar Zec. Beograd: Grafos.
29. Supek, R. 1965. *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*. Zagreb: Matica hrvatska.
30. Solar, M. 1976. *Književna kritika i filozofija književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
31. Solar, M. 1983. *Teorija književnosti*. Sedmo izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
32. Šicel, M. 1978. *Književnost moderne*. Zagreb: Liber - Mladost.
33. Šicel, M. 1982. *Hrvatska književnost*. Zagreb: Školska knjiga.
34. Trstenjak, D. 1886. *Dobra kućanica za žensku mladež*. Zagreb: Hrvatski pedagoški književni savjet.
35. Zupan, Sosić, A. 2021. *Teorija pripovijesti I*. dio. prev. Ksenija Premur. Zagreb: Lara.
36. Župan, D. 2013. *Mentalni korzet, Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Osijek-Slavonski brod: Učiteljski fakultet u Osijeku, Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod.

ELEKTRONIČKI MEDIJI

1. Degler, Carl N: *What Ought To Be and What Was: Women's Sexuality in the Nineteenth Century*. The American Historical Review vol. 79, 5 (1974): 1467–1490. JSTOR www.jstor.org/stable/1851777 , 28. travnja 2021.
2. Fališevac, Dunja: *Epika Franje Markovića (između tradicije i inovacije)*. Dani hvarskog kazališta 26, br. 1 (2000): 31–50. <https://hrcak.srce.hr/73984>, 12. prosinca 2020.
3. Fénelon, François de Salignac de la Mothe. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19211> , 28. listopada 2020.
4. Fenelon. François de Salignac de la Mothe. 1805. *Fenelon's Treatise on the Education of Daughters*. London: H. Ruff. books.google.bs/books?id=0uk2AAAAMAAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false. 28. listopada 2020.
5. Frelih, Jasenka: *Utjecaj Arthura Schopenhauera na književnost i umjetnost*. Nova prisutnost 11, br. 1 (2013): 57–72. <https://hrcak.srce.hr/98586>

6. Gjalski, K. Š. 1935. *U noći, svagdašnja povijest iz hrvatskog života*. Zagreb: nakl. Knjižare St. Kugli. [preuzeto s: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/gjalski_unoci.pdf]
7. Gjalski, Ksaver Šandor. *Janko Borislavić; Pripovijesti i lirske minijature*. U: Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 51. Zagreb: Zora-Matica hrvatska [preuzeto s: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/gjalski_jankoborislavic.pdf]
8. Gjalski, Ksaver Šandor. 1934. *Na januševu*. u: Pod starim krovovima, zapisci i ulomci iz plemenitaškog svijeta. Zagreb https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/gjalski_podstarimkrovovima.pdf
9. Grdešić, Maša. *Odgoj čitateljice*. 2015. Muf. <https://muf.com.hr/2015/12/11/citateljica/>, 14. veljače 2021.
10. Hadži, Jovan: *Ernst Haeckel (1834–1919)*. Liječnički vjesnik. 41, 9, 9. (1919): 476–479. [https://library.foi.hr/m3/pregled.aspx?z=100&zad=&sql=SDCCDC\(C9C9\(DDDD9-DDD-SSD476&od=476&do=479&B=1&vrsta=&grupa=&H=&X=S01101](https://library.foi.hr/m3/pregled.aspx?z=100&zad=&sql=SDCCDC(C9C9(DDDD9-DDD-SSD476&od=476&do=479&B=1&vrsta=&grupa=&H=&X=S01101) , 5. listopada 2020.
11. Haeckel, Ernst. Granice prirodne nauke. *Priroda*. 9, (1919): 190–193. <http://library.foi.hr/m3/casview.aspx?sql=SDDDDCYC9C9YDDDD8-DDD-SSDC9D> , 5. listopada 2020.
12. Halliday, R. *Social Darwinism: A Definition*. *Victorian Studies*, 14(4) (1971): 389-405. Dohvaćeno iz *JSTOR* <http://www.jstor.org/stable/3825958> , 28. studenoga 2020.
13. Kokolari, M. 2020. *Likovi dekadencije u hrvatskoj književnosti na kraju XIX. i početku XX. stoljeća*. Doktorska dizertacija. Zagreb: Filozofski fakultet <https://dr.nsk.hr/islandora/object/ffzg%3A1920>
14. Kozarac, Josip. 1997. *Mira Kodolićeva*. u: Izabrana djela, prir. Krešimir Nemeč, *Stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica Hrvatska [preuzeto s: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/kozaracj_pripovijetke_0.pdf]
15. Kumičić, E. 1965. *Gospođa Sabina: roman*, Izabrana djela Evgenija Kumičića, svezak 5, ur. Dragutin Tadijanović. Zagreb: Matica hrvatska. [preuzeto s: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/kumicic_gospodjasabina.pdf]
16. Leskovar, J. 1997. *Poslije nesreće*. u: Izabrana djela, prir. Cvetko Milanja, biblioteka *Stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica Hrvatska [preuzeto s: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/leskovar_odabranenovele_1.pdf]

17. Jurić, Hrvoje. *Svijet kao samovolja i predrasuda: Schopenhauer o spolnosti i o ženama*. Filozofska istraživanja 25, 4. (2005): 791–804. <https://hrcak.srce.hr/2457> , 28. studenoga 2020.
18. Langhoffer, A. *Ernst Haeckel*. Priroda. 9, 1919: 193–195
19. Mach, Ernst. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=37831> 5. 6. 2021.
20. Cihlar Nehajev, M. 1917. *Bieg: povjest jednog našeg čovjeka*. Zagreb: Društvo hrvatskih književnika. [preuzeto s: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/cihlarnehajev_bijege.pdf
21. Nemeč, Krešimir. 2003. Čuvarice ognjišta. u: *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola – Hrvatski seminar za strane slaviste 2002: 100–109. <https://ag2019-2020.e-ucenje.unipu.hr/mod/resource/view.php?id=15649&forceview=1>. 28. listopada 2020.
22. Nemeč, K. 2006. Od feljtonskih romana i »sveščića« do sapunica i Big Brothera. Zagrebačka slavistička škola: <https://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1768&naslov=od-feljtonskih-romana-i-svescica-do-sapunica-i-big-brothera> . 28. listopada 2020.
23. Novak, Vjenceslav. 1888. *Pavao Šegota*. Naklada „Matice hrvatske“. Google books. https://books.google.hr/books?id=hT83iayD7yEC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
24. Novak, Vjenceslav. *Posljednji Stipančići*. e-lektire, https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/novak_posljednji-stipancicie.pdf
25. Polić Kamov, Janko. 1984. *Ćuška*. Pjesme, novele i lakrdije, Sabrana djela Janka Polića Kamova, sv. 1, ur. Dragutin Tadijanović, Otokar Keršovani. Rijeka. [preuzeto s: https://lektire.skole.hr/wpcontent/uploads/2020/01/polickamov_noveleilakrdije_1.pdf
26. Polić Kamov, Janko. 1984. *Isušena kaljuža*. u: Sabrana djela Janka Polića Kamova, sv. 2, ur. Dragutin Tadijanović, Otokar Keršovani. Rijeka. https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/polickamov_isusenakaljuza.pdf
27. Šego, J. *O ženama u „Viencu“ i o liku učiteljice u trima književnim tekstovima 19. stoljeća*. Kroatologija 2, (2011): 141–159. <https://hrcak.srce.hr/80429> pregled 28.11.2020.
28. Šenoa, A. 1865. Naša književnost. Glasonoša, 41–47. https://ag2019-2020.e-ucenje.unipu.hr/pluginfile.php/112188/mod_resource/content/1/senoa-nasa-knjizevnost.pdf

29. Šenoa, August. 1980. *Prijan Lovro*. u: Djela Augusta Šenoa. Zagreb: Globus [preuzeto s: https://lektire.skole.hr/wp-content/uploads/2020/01/senoa_prijanlovro.pdf]
30. Šicel, M. Problem periodizacije hrvatske književnosti 19. stoljeća. *Croatica*, 23/24 37-38-39 1993: 341-358. Dohvaćeno iz <https://hrcak.srce.hr/214553> . pregled 12.10.2020.
31. Tonkin, Maggie, et al., editors. „Re-Visiting the Victorian Subject.” u: *Changing the Victorian Subject*, University of Adelaide Press, South Australia, 2014: 1–20. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/10.20851/j.ctt1t305b6.4
32. Turgénieff, Iván. „First Love“. u: *First Love nad other stories*. 1–113. 2018. Project Gutenberg. <http://www.gutenberg.org/files/56878/56878-h/56878-h.htm>
33. Weiniger, O. *Sex and character*. Šesto njemačko izdanje. 2020. The Project Gutenberg Ebook. Dohvaćeno iz <http://www.gutenberg.org/files/61729/61729-h/61729-h.htm>
34. Wells, D. C.. „Social Darwinism.”. *American Journal of Sociology*, 12, 5. 1907: 695–716. *JSOTR* www.jstor.org/stable/2762378 ,7. listopada 2020.
35. Wikipedia contributors. 2020. George Sand. Wikipedia, The Free Encyclopedia. Zadnje uređeno: 2. lipnja 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/George_Sand , 5. lipnja 2021.]
36. Zarnik, B. Ernst Haeckel, prigodom stogodišnjice rođenja. *Priroda* 1934: 24: 96. [https://library.foi.hr/m3/pregled.aspx?z=100&zad=&sql=SDDDDC\(C934\(DDDD3-DDD-SSDD65&od=65&do=70&B=1&vrsta=&grupa=&H=&X=S00001](https://library.foi.hr/m3/pregled.aspx?z=100&zad=&sql=SDDDDC(C934(DDDD3-DDD-SSDD65&od=65&do=70&B=1&vrsta=&grupa=&H=&X=S00001) , 5. listopada 2020.